

„...rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején”

Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez

Írásomban egy összetett korszak összetett személyiségével kívánok foglalkozni – nem a teljesség igényével, hanem csupán az életmű egyetlen szeletét kiragadva. A filológus, a történeti folklórszövegeket kutató Faragó Józsefről kialakult képet szeretném árnyalni, források segítségével pontosítani, illetve bizonyos, a tudományos életben meggyökeresedett kijelentéseket megkérdőjelezni. Ennek megfelelően nem kívánok szót ejteni a recens szövegek gyűjtőjéről, a román-magyar kapcsolatok kutatójáról, illetve a különböző tudományos vagy népszerűsítő kiadványok, antológiák szerkesztőjéről.² A történeti szövegek kapcsán is a példá-

¹ Szakál Anna a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskolájának és a budapesti ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának (Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program) hallgatója. Jelen szöveg *A kolozsvári néprajzkutatás hagyományai* elnevezésű konferencián 2015. október 16-án elhangzott *A Faragó-kultusz, és ami mögötte van. Kritikai megjegyzések egy filológusi életmű margójára* című előadás bővített, írott változata. Ez az írás a 2015-ben a Kriza János Néprajzi Társaság *Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk* címmel megjelent 23. évkönyvében publikált szöveg másodközlése. A korábbi megjelenéshez képest csupán kisebb stiláris változtatásokat és néhány újonnan feltárt adatot tartalmaz. (Utóbbiak a 64., 94. és 95. lábjegyzetben és az ezekhez tartozó főszövegben találhatóak.)

A Keresztény Magvető jegyzetelési szokásaitól eltérően meghagytuk a tanulmány jegyzetelési struktúráját, mivel a Magvető jegyzetelési módszerének alkalmazásával zavaróan megnőtt volna a lábjegyzetek mennyisége. (A szerk.)

² Fontos azonban szem előtt tartani, hogy Faragó József életműve közel sem korlátozódik a történeti folklórszövegek közlésére, a gyűjtőelődök hagyatékának feltárására. Az ő perspektívájában folkloristaként egyfajta népszolgálatot látott el, amelyben a hatalmas lendülettel folytatott recens gyűjtés, a múlt feltárása és a kisebbségi magyarság folklórkiadványokkal való ellátása egyaránt fontos szerepet töltött be. 1967-ben Kovács Ágnesnek egy levelében a következőképpen számolt be az aktuális munkáiról: „No most röviden magamról. Kőhalom vidékét folytatom. Eddig háromszor voltam Nagymohában, egyszer-egetyszer Datkon és Halmágyban. A napokban szándékszom indulni Olthévízre. Anyag rengeteg. Legutóbb is 126 magnófelvétellel jöttem vissza. Mivel a sok próza a fejünkre dől, hozzákezdünk a tipologizáláshoz. Cédulán csináljuk, egyelőre tartalom nélkül, Aa-Th,

kat szinte kizárólag a Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával összefüggésbe hozható írásokból veszem, más területekről csak párhuzamként, a saját állításaim alátámasztására idézek kijelentéseket.

Elsősorban arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy írásai és a források összevetése után is megállja-e a helyét az a Faragó Józsefről a köztudatban élő kép, miszerint ő precíz, alapos, megbízható filológus lenne. Magam azt gondolom – s a következőkben ezt igyekszem bizonyítani –, hogy a köztudatban élő kiválósága nem annyira munkásságának objektív értékeléséből, mint inkább (több más mellett) Faragó önmítoszépítéséből és a szakmán belüli kritika hiányából fakad.

Nem tagadhatom, hogy e tanulmány megírását két dolog motiválta. Az egyik, hogy lépten-nyomon olyan beszédshituációban találtam magam, amelyben néprajzosok, történészek vagy levéltárosok kérdőjelezték meg, hogy van-e értelme Faragó József után Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával foglalkozni, amikor ő minden forrást ismert, feltárt, összegyűjtött, és ha esetleg valamit mégsem publikált volna, akkor azt egyedül a hagyatékában érdemes keresni. A másik – és számomra fontosabb, mert talán messzebbre mutató –, hogy ezzel az írással egy olyan tudományfelfogás, tudományerkölcs mellett szeretnék állást foglalni, amely szerint a kutatás, publikálás nem a kutató boldogulásáért, hanem a világ egy bármilyen kis szeletének feltárásáért, érthetőbbé tételéért, összefüggések megmutatásáért és legfőképpen a jövő kutatóinak megkönnyítéséért létezik. Azokért, akik majd új ötletekkel, kérdésekkel, forrásokkal és lehetőségekkel szeretnének építeni arra, amit a korábbi nemzedékek elvégeztek.

Az a korszak, amelyben Faragó József lehetett Erdélyben a *folklorista*, sokkal bonyolultabb annál, hogy egyetlen nézőpontból bármi véglegeset lehessen mon-

Berze, Kovács, Kovács-Maróti típuszámmal. Ha a kijelölt norma szerint haladunk, két év múlva az egész archívum meglehet, mivel azonban a normát túlszárnyaljuk, sokkal hamarabb cédulán lesz az egész anyag. A vég előrehaladásban csak akkor akadunk meg, ha ismeretlen típus akad. [...] Amint mondám, Arany János-tanulmányon dolgozom. Ősz János kész. Benedek kész. Kriza-tanulmányok, jelentősen bővítve, jövőre a Kiadónál második kiadásra beütemezve. Beütemezve egy tanulmány-kötetem, »Népmesék találkozására«. Cím-tervem talán mutatja, hogy az óceántól az óperenciáig szétfolyó munkálkodásomból mit szeretnék ezúttal összefoglalni. Kiadásra különben is jó kilátások. Talán végre megindulhat a mese-kiadás. Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése. Folytatólag minden évben kijönne egy-egy kiváló mesemondó vagy egy-egy falucska, vidékecske. Ha ezt vagy húsz éven át szerencsésen folytathatnánk, Isten bizonny, a magyar mesekincs képe jelentősen megváltoznék.» (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont néprajzi Kutatóintézet (a továbbiakban: MTA BTK NKI) Adattár, Kovács Ágnes hagyatéka, 1438. 126v.)

dani annak egyik szereplőjéről. Így ez az írás csupán az életművének egyetlen szeletéhez próbál valamit hozzátenni, de a teljes életmű vizsgálatát, és így Faragó korszakban betöltött szerepének megítélését egy későbbi kutatásra bízta. Ahhoz, hogy Faragó életművét a maga teljességében vizsgálhassuk, megkerülhetetlen volna a következő kérdéseknek az alapos körüljárása: mit jelentett a kisebbségi lét egy tudományterület számára? Mennyire határozta meg az adott politikai, társadalmi és oktatási helyzet azt, hogy olyan személyek, mint Faragó József, egy tudományágon belül szinte egyeduralkodó helyzetbe kerülhessenek? Mennyiben volt hasonló jelenség a történettudományban vagy az irodalomban? Mennyire befolyásolta ezt a helyzetet az, ahogy az anyaország tudományossága viszonyult az adott diszciplínához és annak kiemelt személyeihez? Milyen volt a romániai kisebbségi (tudományos) könyvkiadás helyzete, jellege, lehetőségei? Min-kin múltott a néprajzos könyvek megjelenése? Mennyire volt lehetőségük a kutatóknak könyvet megjelentetni, mennyire voltak rászorulva, milyen volt a honoráriumuk? Mennyire függött a hatalmi helyzetbe került személy habitusától, hogy a rendelkezésére álló lehetőségekkel hogyan élt (vagy élt vissza)? Milyen mozgásteret volt egyáltalán ezeknek a személyeknek? Mi befolyásolta a későbbi, rendszerváltás utáni magyarországi/erdélyi megítélésüket, esetlegesen e kettő közötti eltérést?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására azonban a jelen írás nem vállalkozik, felvetésükkel csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ebből az általam szűkre vont nézőpontból is egyértelmű, hogy mennyire nehéz egy egyszerre összetett és sok szempontból feltáratlan korszak egy kiemelt személyéről úgy állítani valamit, hogy az ne legyen több ténymegállapításnál. A következőkben ennek megfelelően igyekszem a levéltári, primer forrásokat közlő, azokról hírt adó Faragót vizsgálni,³ ilyen irányú munkásságáról véleményt alkotni.

Faragó Józsefről az életében és halála után megjelent írások⁴ szinte mindegyike rövid, dicsérő és általában nem jutnak túl a vele készült interjúkból⁵ is

³ Hogy életművében ennek az iránynak a vizsgálata is relevanciával bír, az is mutatja, hogy maga is, amikor munkásságáról vall, a három fő kutatási terület között ezt, a történeti szövegek közlését, feltárását is felsorolja. (Vö. Albert E. 2012. 581.)

⁴ A teljesség igénye nélkül vö. Albert E. 2012–2013; Csetri E. 2004; Fábán I. 2002; Keszeg V. 2005; Paládi-Kovács A. 2004; Voigt V. 1982, 1992, 2003, 2005. 10–18. Hosszabb, Faragó József teljes pályáját átfogó, értékelő jellegű írás – tudtommal – eddig csupán egy született. Vö. Nagy R. 2014. Ez azonban (elsősorban talán a szerző fiatal kora és magyarországi szocializációja miatt) nemigen tartalmaz új és releváns megállapításokat.

⁵ Pl. Faragó J. 1991, 1995, 2003, 2007; Voigt V. 1982. 18–25. [Beke György Faragó Józseffel készített interjújának újraközlése *A Hét* 1982. február 5-i számából.]

tudható életrajzi adatok felsorolásán, illetve a Faragó által megfogalmazott narratívák elismérlésén. Nagyon kevés azoknak a száma, akik akár burkolt formában személyére, munkamódszereire vagy írásaira valamilyen dehonesztáló megjegyzést tettek volna, kritikát vagy kritikaként is értelmezhető javaslatot, kiegészítést fogalmaztak volna meg. Az alábbiakban először röviden bemutatom azokat az írásokat, amelyekből bíráló olvasható ki, majd az ezekből is kitapintható problémákat veszem sorra s mutatom meg azokat mélyfúrászerűen az általam feltárt, elsősorban a Kriza-kutatáshoz kapcsolódó példákkal.

Faragó Józsefre,⁶ a kutatóra és kollégára vonatkozóan csupán két erdélyi folklorista, Nagy Olga és Olosz Katalin fogalmazott meg határozottabb kritikát. Antal Árpád⁷ kolozsvári irodalomtörténész 1979-es merész hangú, szókimondó recenziójában Faragó személyére vonatkozóan burkolt kétkedéssel csupán annyit jegyzett meg, hogy: „Nálunk ő a *folklorista*.”⁸ Nagy Olga⁹ először az 1995-ben megjelent *Pályakép fényel és árnyékkal* című visszaemlékezésében ejt szót Faragó Józsefről – úgy, hogy egyetlen egyszer sem nevezi őt nevéen, csupán

⁶ Faragó József (1922. Brassó – 2004. Kolozsvár) 1941-ben érettségizett Sepsiszentgyörgyön. 1941–45 között magyar nyelv és irodalmat és néprajzot hallgatott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. 1945-ben Gunda Bélánál doktorált néprajzból. 1947-ig az egyetem Néprajzi Tanszékén, majd annak megszűnése után 1948 és 1954 között a magyar tanszéken tanított. 1949-től alapító tagja volt a Román Akadémia Folklorintézete kolozsvári fiókjának. 1985-ös nyugdíjba vonulásáig kutatóként itt dolgozott.

⁷ Antal Árpád (1925. Nyújtód – 2010. Kolozsvár) 1944-ben érettségizett Kézdivásárhelyen. Eredetileg magyar–francia–néprajz szakra iratkozott be a kolozsvári Bolyai Egyetemre, de Gunda Béla és Zolnai Béla távozása után csak a magyar nyelv és irodalom szakot fejezte be. Rövid kézdivásárhelyi középiskolai tanári munka után 1950 és 1987 között a kolozsvári egyetemen oktatott magyar irodalomtörténetet. „Nem volt rebellis alkat, igényességét a meghittség köreiből személyes lelkesedéssel, azon túl is céltudatosan, tapintattal és következetesen képviselte. És hogyan viselkedjék a tanár a nagy katasztrófák idején? Sirasson? Lázadjon? Meneküljön? Helyén maradt, belső tusakodással bizonyára, de a jövő nemzedékének fenntartva és éltetve az oktatásnak a politikumtól ritkán függetleníthető intézményét.” (Egyed E. 2011. 190.) Életének első szakaszáról, a világháború utáni Erdély helyzetéről, az egyetemről és mindarról, hogy ő milyen helyzetekbe került vagy mikből menekült meg ebben az időszakban (1959-ig), a Tánczos Vilmos által készített több mint száz oldalas, nagyszerű interjú tájékoztató. (Ld. Antal Á. 2007.)

⁸ A ritkított szedés Antal Árpád eredeti közlésében is így szerepel. Antal Á. 1979. 111.

⁹ Nagy Olga (1921. Nagyernye – 2006. Sepsiszentgyörgy) 1939-ben érettségizett Marosvásárhelyen. 1944-ben tanítónői oklevelet szerzett. Gunda Béla biztatására iratkozott be az egyetemre, ahol 1948-ban néprajz szakon végzett. Az *Utunk*, majd a *Dolgozó Nő* munkatársa volt. 1958-tól 1973-as nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári Folklorintézet kutatójaként dolgozott. 1978-ban doktori címet szerzett a kolozsvári egyetemen a *Hiteles népmese esztétikája* című disszertációjával.

„Egyetemes Lektorként”¹⁰ utal rá. A 2010-ben posztumusz kötetként, Keszeg Vilmos szerkesztésében napvilágot látott *Vallomásokban* is érintőlegesen foglalkozik Faragó József korszakban betöltött szerepével. A Faragóra nézve nem kifejezetten hízelgő leírásokban Nagy Olga elsősorban négy elemet bírált. Az első Faragó József egyeduralomra törekvése („ismerve hősiünk féktelen ambícióit, s monopolhelyzetéből adódó kialakult ama rögeszméjét, hogy rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején [...]”¹¹). A kritikák második meghatározó része Faragó személyét érintette (pl. „az előmenetel mellett a pénzszerzés a legfontosabb számára”¹²). Továbbá bírálat érte a tudományos egyeduralom megszilárdítása érdekében alkalmazott módszereit is. Ahogy Nagy Olga elmondja „minden néprajzi fogantatású könyvet a kiadók az »egyetemes lektornak« adtak ki lektorálni. Az egyetemes lektor pedig »megmagyarázta« a szerzőnek: ha akarja, hogy könyve megjelenjék, legyen közös a kötet.¹³ Így jelent meg 9 könyv »társszerzőségben«. Ezek között volt az én első jelentkezésem is: *Előbb a tánc, azután a lakoma*, amely 1953-ban látott napvilágot, s melynek címlapján ez áll: Faragó József – Nagy Olga. Lektorunk ugyanis kicserélte a bevezetőt, s írt egy »elvszerű« és »osztályharcos« bevezetőt, amiből az derült ki: mit köszönhet a néprajztudomány a dicső Szovjetuniónak.”¹⁴ Mindezek mellett Nagy Olga sérelmezte azt is, hogy Faragó másokat nem tekintett olyan képzett és ezért rátermett kutatónak, mint saját magát:¹⁵ „azt, amit itt leírok, nem is titkolom, a

¹⁰ Pl. Nagy O. 1995. 169; a névadás háttéréről ld. Nagy O. 2010. 199–200.

¹¹ Nagy O. 1995. 169.

¹² Nagy O. 1995. 170.

¹³ Itt csak jelezni szeretném, hogy Faragó szavait érdemes ütköztetni a visszaemlékezésekkel. Például Faragó József Kovács Ágneshez küldött (már idézett) 1967. április 11-i levelében terveiről beszélve sok más mellett azt írja, hogy recens mesegyűjtéseket is meg kívánnak jelentetni: „Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése.” (MTA BTK NKI, Kovács Ágnes-hagyaték, jelzete: 1438. 126v.) Ha ezt összevetjük Nagy Olga emlékeivel a közös munkákról, a „velem akarja csinálni” megfogalmazás elég erős túlzásnak tűnik. (vö. Nagy O. 1995. 164–173.)

¹⁴ Nagy O. 2010. 200. Ehhez a továbbiakban vö. Ráduly János esetét Faragóval: Ráduly J. 2002, illetve Kallós Zoltán és Faragó József viszonyának bemutatását: Ilyés S. – Jakab A. Zs. (szerk.) 2006. 43–47, 76–78; utóbbihoz Antal Árpád reflexióit: Antal Á. 1979. 113. Sajat könyvei esetét az „Egyetemes Lektor”-ral Nagy Olga az 1995-ös kötetében részletesebben is leírja (vö. Nagy O. 1995. 164–189.).

¹⁵ Ennek az alapja az volt, hogy mivel 1948-ban megszűnt Kolozsváron a magyar nyelvű néprajzi képzés, így az utána jövő nemzedék már nem végezhetett néprajz, csak magyar nyelv és irodalom szakot. Emellett Faragó Józsefnek az utolsó pillanatban (mérlegelve, hogy erre talán a következő évtizedekben nem lesz újra lehetőség, érdemeire való tekintettel, de mindössze a 4. tanévének végén) engedélyezték, hogy egyik korábbi tudományos

felháborodás diktálja, amelyet végig éreztem amiatt, hogy a néprajzkutatás terén provinciális jelenséggé kialakult az *egyetlen* szaktekintély, *egyetlen* szakember intézményesítése”¹⁶.

Olosz Katalin¹⁷ 2011-ben, pár évvel Faragó József halála után, Keszeg Vilmos kérdéseire válaszolva fogalmazta meg azt, hogy miért volt nehéz Erdélyben Faragó mellett folkloristának lenni: „A kolozsvári Folklórintézet nagynevű szövegfolkloristája, Faragó József például nem szívelte a fiatalok, egyáltalán bárki jelentkezését a porondon, ő inkább elgáncsolta, inkább víz alá nyomott, mint segített volna.”¹⁸ „Az egyetlen dolog, amit el kell mondanom – bár halotról jót, vagy semmit –, hogy Faragó József igyekezett elgáncsolni a kötet¹⁹ megjelenését. Nem őt kértem fel a kötet megszerkesztésére, s emiatt – a kiadói szerkesztőtől jutott vissza hozzám a hír – Faragó igyekezett lebeszélni a kiadót a kötet megjelentetéséről, mondván, hogy gyenge, amatőr munka. Feltételezem, hogy látatlanban nyilvánított véleményt, mert nem volt honnan ismernie a kéziratot. (Egyébként ugyanezt a figurát »megrepszettette« a következő kötetem, *A kecskés ember* esetében is, ugyancsak sikertelenül.) Tévedés ne essék, én Faragó Józseffel soha tengelyt nem akasztottam, soha nem volt összeütkezésem vagy nézeteltéré-

dolgozatát benyújtsa doktori disszertációként. Így ő utolsónak (és csupán 23 évesen) fokozatot is szerzett, amire már a kortársainak (pl. Nagy Olgának) esélye sem maradt. Vö. Albert E. 2012–2013; Faragó J. 2003. Saját maga erről így vall: „1948-ban megszűnt a néprajzi oktatás, és csak 1991-ben [!] indult újra. A közbeeső 43 év alatt, felsőfokú oktatás és utánpótlás nélkül, szerepem felértékelődött. Alighanem valamennyi kezdő vagy már nem kezdő néprajzosnak katedra nélküli levelező vagy tanácskozó tanára lettem, hiszen archívumi állami állásomban én voltam Erdélyben az egyetlen hivatásos, néprajz szakot végzett és doktorált magyar folklorista.” Faragó J. 2007. 308. [1990-ben indult újra a néprajzos képzés.] Érdemes mindennek a tényleges megvalósulását összevetni Olosz Katalin, Nagy Olga, Kallós Zoltán és mások emlékeivel: a néprajzusként dolgozó, de nála alacsonyabb végzettséggel rendelkező embereket Faragó kontároknak, amatőröknek bélyegezte, és a kiadóknál az illetők önálló kötetterveit erre hivatkozva megakadályozni igyekezett.

¹⁶ Nagy O. 1995. 184. [A kurzivált szövegrész Nagy Olga eredeti közlésében szerepel így.]

¹⁷ Olosz Katalin (1940. Kovászna) 1957-ben Sepsiszentgyörgyön érettségizett. 1963-ban a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. Itt tanára, Antal Árpád hatására kezdett folklorisztikával foglalkozni, államvizsgadolgozatát is a magyarygyerőmonostori népköltészetéről írta. Kezdetben a marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskola gyakornoka (1963–66), majd nyugdíjba vonulásáig a Román Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában dolgozott kutatóként. Azóta is folyamatosan kutat, legnagyobb munkái az utóbbi években készültek el.

¹⁸ Olosz K. 2011. 142.

¹⁹ *Magyarygyerőmonostori népköltészet*. A szöveggyűjtemény Olosz Katalin, a dallamgyűjtemény Almási István munkája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

sem vele. Egyszerűen arról van szó, hogy az ő »felségvizeire« tévedtem, s ezt nem volt hajlandó elfogadni. Ahhoz volt szokva, hogy a folklórtudomány egyedüli képviselője a romániai magyar tudományos életben, nála nélkül semmi nem történhet ebben a szakmában. Ahhoz volt szokva, hogy bármilyen gyűjtemény, folklórkiadvány csak az ő közreműködésével jutott/juthatott nyilvánosságra. [...] És még valamit szeretnék hangsúlyozni: azt, hogy mindezeket nem a sértődöttség mondatja velem. Sokkal inkább azért tartom fontosnak elmondani, mert az önmagában jelentéktelen epizód, ami velem történt, jelzi azt a szakmai légkört, mely az utóbbi negyven-ötven évben felnövekvő erdélyi szövegfolklorista nemzedékeket fogadta. Tulajdonképpen állandó ellenszélben kellett kinek-kinek megküzdenie, hogy bizonyítani tudjon: az előttünk járó nemzedék szaktudásától nemhogy bátorítást vagy segítséget kaptunk volna, sokkal inkább gáncsoskodást.²⁰

Faragó József művei kapcsán megfogalmazódó kritikák vagy kiegészítések száma még a személyére vonatkozó dehonesztáló megjegyzéseknél is alacsonyabb. Elsőként Vita Zsigmond²¹ irodalomtörténész egyik megjegyzését lehet megemlíteni, aki az első magyar népköltészeti gyűjtőkről írva a néprajzi szakirodalomban először és utoljára vetette fel, hogy bár Faragó József folyton²² „biztat Kriza életrajzának, leveleinek, tanulmányainak elolvasására, de vajon nem lenne-e elsőrendű feladat mindezeknek a kiadása, hogy hozzáférhetőkké váljanak?”²³

²⁰ Olosz K. 2011. 147.

²¹ Vita Zsigmond (1906. Nagyenyed – 1998. Kolozsvár) irodalomtörténész. 1928-ban a kolozsvári I. Ferdinand Egyetemen magyar–román–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Helikon* munkatársa, 1956-tól nyugdíjazásáig a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárának könyvtárosa.

²² Azt ekkor még Vita Zsigmond nem tudhatta, hogy az őt reflektálásra készített mondat szinte változatlan formában újra és újra fel fog bukkanni Faragó írásaiban. Faragó inkriminált felvetése az első, 1955-ös megjelenéskor így hangzott: „Honnan merítette az erőt egész pályáját betöltő küzdelmében? Ha e nagy kérdésre válaszolni akarunk, a messze ifjúkorban bizony távoli ködbe vesznek az esetleges berlini indítások. Olvassuk el a Vadrózsák minden sorát, böngésszük végig Kriza összes leveleit és életrajzát, lapozzuk át valamennyi közleményét és tanulmányát, s a felvetett kérdésre egyetlen igazi választ tudunk csak adni: a népköltészetnek s e költészet alkotójának, a dolgozó népnek a nagybecsülésében rejlik az ő ereje. A népszerűség és a hazaszeretet magasztos érzése az a csodálatos forrás, amelyből az el-ellankadó Kriza egész életében új erőt merített.” Faragó J. 1955. 2. Majd későbbi megjelenései: Faragó J. 1963. 921, 1971. 3.

²³ Vita Zs. 1955. 111. Arra, hogy feltételezésem szerint ez a kiadás miért maradt el, a későbbiekben még visszatérek.

Könczei Ádám²⁴ 1968-as – címében is beszédes – tanulmányában (*Egy elrajzolt pályakép*)²⁵ szükségtelennek nevezi azt, ahogy Faragó József egy századfordulós mesegyűjtőről, Ősz Jánosról írt tanulmányában²⁶ annak érdekében, hogy idealizáltabb pályaképet készíthessen róla, átvesz egy, a folklorisztikában meghonosodott állítást, majd azt továbbszínezi – s ezzel nemcsak Ősz János életét „szépíti feleslegesen”, de „néprajzi gyűjtőtevékenységét is félremagyarázza”.²⁷

Faragó József 7 évvel korábbi munkáját²⁸ Borbáth Károly²⁹ egy tanulmányában kiegészíti, pontosítja.

²⁴ Könczei Ádám (1928. Küküllővár – 1983. Kolozsvár) Középiszkoláit (mint dél-erdélyi menekült) Marosvásárhelyen és Nagyváradon végezte. 1952-ben magyar nyelv és irodalom szakos oklevelet szerzett a Bolyai Tudományegyetemen, de alapvetően a folklorisztika érdekelte. Szalacson (1952–53), Margittán (1953–56), majd Gyergyószentmiklóson (1956–57) volt tanár. Ezután egy évig munkanélküli volt, majd 1958 februárjától 1959 januárjáig a kolozsvári Folklórintézet kutatója. Innen nacionalizmus vádja miatt elbocsátották. Újabb 3 év munkanélküliség után egy nyomdában tudott állást kapni, előbb korrektorként (1962–63), majd munkásként (1963–65). Ismét 3 év munkanélküliség után a *Korunk* szerkesztőségébe került, ahol haláláig dolgozhatott. 55 évesen hunyt el, halálának körülményei nem teljesen tisztázottak. A Securitate folyamatos megfigyelés alatt tartotta, 964 oldalas megfigyelési dossziéját lánya, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára, Könczei Csilla kérte ki, és belőle részleteket hozott nyilvánosságra és elemzett. (<http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro>) Könczei Ádám naplójának egy (viszonylag terjedelmes) része jelent meg 1998-ban *Házatlan csiga* címmel.

²⁵ Könczei Á. 1968.

²⁶ Faragó J. 1967b.

²⁷ Könczei Á. 1968. 271.

²⁸ Faragó J. 1967a.

²⁹ Borbáth Károly (1931. Vargyas – 1980. Vargyas) történészként végzett Kolozsváron, a Victor Babeş Egyetemen, a székely faluközösségről (orosz nyelven) írt doktori disszertációját a Leningrádi Egyetemen védte meg. Hazatérve, 1958-tól a kolozsvári egyetem adjunktusa lett, ám „hiába volt enciklopédiákkal vetekedő tudása,” mivel nem volt hajlandó azt tanítani, amit elvártak tőle, 1968-ban félreállították, és a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium Dokumentációs Könyvtárába helyezték könyvtárosnak. (Szécsi A. 2008. 31.) Azonban itt is „ugyanolyan szenvedéllyel oktatott, magyarázott, mint az egyetemi katedrán,” kiszolgálta a hazai és külföldi kutatókat, esetenként hátizsákban csempészte ki és adta kölcsön a könyvtári könyveket tudományos munkák készítéséhez. (Szécsi A. 2008. 31–32, 40–41.) Egyik tanártársa így emlékezett rá: „Olyan embernek ismertem meg, akire akaratlanul is oda kellett figyelni. Ezt nemcsak széles körű műveltsége, páratlan memóriája, hanem egyszerű emberi magatartása is kiváltotta. [...] Valóságos élő történelmi emlékezet volt. A szó szoros értelmében a könyvtárban élt, aszkéta módon. [...] a tökéletességre törekedett, különösen az írásban és ezért alig jelent meg valami a tollából.” (Bakó Botond visszaemlékezését közli Szécsi A. 2008. 35–38.) Közben a Securitate folyamatosan zaklatta, végül 1977-ben Torockószentgyörgyre helyezték általános iskolai tanárnak azzal a megfigyeléssel, hogy a történelmet „úgy tanítsa, ahogyan a tankönyvben van, és nem, ahogyan a

Ebben az írásban³⁰ Faragónak azt a tévedését igazítja helyre, hogy az általa „már öregrendű unitárius harangozónak”,³¹ „öreg Gyurkának”³² titulált (48 évesen elhunyt) mesemondó a mesélés időpontjában csupán a 40-es éveie elején járhatott.³³ Ezzel Borbáth Károly kimondatlanul is amellett érvelt, hogy az ilyen, egyházi személyekkel szorosan összefonódó folklórkutatások nem képzelhetők el történeti és szűkebben egyháztörténeti források bevonása nélkül.

Antal Árpád 1979-ben a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* megjelent recenziójában Faragó József egyik főművének számító *Balladák földjén* című kötetét ismerteti alaposan és kritikusan. A folyóirat a Román Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának magyar nyelvű hivatalos orgánuma. Annak, hogy ebben a folyóiratban jelent meg az egyetem egy (hozzáértése és tudása miatt) elismert tanárától származó, elejétől végéig kritikus recenzió, lehetett súlya az akkori romániai magyar tudományos életben.³⁴ Ez az egyetlen olyan írás, amely Faragó József hibáira konkrétan, szépítés nélkül mutat rá. „Általában az a leginkább zavaró e munkák olvasója számára – írja Antal Árpád bírálatában –, hogy ami fontos információ és figyelmet érdemlő megállapítás, értelmezés található bennük, ahhoz igen sok felesleges körítés – redundáns szövegrészek özöne – járul. Nem is beszélve a folytonos önisméltésekről és lépten-nyomon tapasztalható átfedésekről, ugyanannak a témának vagy témarészletnek máshelyütt,

fejében.” (Szécsi A. 2008. 41.) 1978-tól haláláig szülőfalujában, Vargyason az általános iskolában tanított történelmet. 1980. április 20-án, 49 évesen, máig tisztázatlan körülmények között hunyt el – akkor és azóta is sokan úgy tudják Erdélyben, hogy a Securitate ölette meg. 729 oldalas megfigyelési és lehallgatási dossziéja nagy részét Szécsi Antal, a vargyasi iskola valamikori igazgatója jelentette meg Borbáth Károly születésének 80. évfordulójára *Meglesett élet – Besúgóí jelentések dr. Borbáth Károly történéseiről* címmel. Hagyatéka, feljegyzései nagyrészt megsemmisültek. Andorkó Ferenc vargyasi unitárius lelkész így emlékezett rá: „Ismerte történelmünk rengeteg apró részletét, szóra tudta bírni a kidőlt fejfákat, az enyészet határán álló papírdarabokat, s ami a legfontosabb, csakis az igazságot vetette papírra, rendelésre egyetlen szót sem írt. Életével bizonyította, hogy a megfélemlítések, megszorítások és elnyomás ellenére is lehetett becsületesen dolgozni.” (Hecser L. 2011.)

³⁰ Borbáth K. 1974.

³¹ Faragó J. 1967a. 57.

³² Faragó J. 1967a. 59.

³³ Borbáth Károly a Kriza-szakirodalomban elsőként (és hosszú ideig utoljára) unitárius keresztelési, esketési és temetési anyakönyveket, iskolai matrikulákat, illetve presbiteri jegyzőkönyveket használt fel és hivatkozta azokat precízen.

³⁴ Magyarországi viszonylatban ez ahhoz hasonlítható, mintha az *Ethnographiában* jelent volna meg valakinek a kötetéről hosszas, részletező bírálat. A NyIrK példányszáma ekkor 1000 körül mozgott.

másféle öltöztetésben történő előadásáról.”³⁵ Majd sommázva így foglalja össze a kötettel kapcsolatos másik jelentős problémáját: „Minden vizsgálódás, ami ebben a könyvben olvasható, voltaképpen csak előmunkát, csupán a feltételek megteremtése ahhoz, hogy sort lehessen keríteni a valóban lényegi feladatokra.”³⁶

Más természetű problémákra utal több kötetében Olosz Katalin. A *Régi erdélyi népballadákban*,³⁷ az *Erdélyi néphagyományok* című Szabó Sámuel-kötetben³⁸ és a *Vadrózsák* II. kötetében³⁹ is több helyen jelzi, hogy Faragó József korábbi közleményeiben jelzés nélkül belenyúlt az általa publikált szövegekbe: bizonyos helyeken strófákra osztotta a balladákat, sorokat, versszakot hagyott el, megváltoztatta a sorhosszúságot, irodalmi nyelvre írta át a ballada szövegét vagy egységesítette azt a mai helyesírás szerint.

A fentiekben azt láthattuk, hogy a korábbi, Faragó Józseffel kapcsolatban hozható szakirodalomban, ha elvétele is, de találhatunk számos olyan kritikus

³⁵ Antal Á. 1979. 112. „Például van neki néhány apró adaléka: némi információk a Szilágyi és Hagymási ballada gyűjtőiről, egy verssora, ami annak idején kimaradt a publikált szövegből, és Gyulainak egy közlése arról, hogy diákként maga is papírra vetette Szentegyházásfalván a ballada egy változatát (ami azonban időközben elkallódott), s erről persze említést tesz Krizának. Puritánabb és kevesebb beszédű kutató kezében ezekből legfeljebb két-három lapnyi közlemény születik, e kötet szerzője azonban: egyszer feldolgozza az anyagot kutatástörténeti közleményként (*Gyulai Pál, a balladagyűjtő diák*), másodjára pedig a ballada sorsát, historikumát nyomozó dolgozatként (*Két adat Szilágyi és Hagymási balladájáról*), aztán elmondja a dolog érdemi részét egy másik dolgozatában (*Kriza székely balladagyűjtése*), és végül egy negyedik írásban szerényen megveregeti tulajdon vállát az előbbi teljesítményekért (*Újvidéki beszélgetés az összehasonlító balladatudatásról*). Efféle példákat bőven sorolhatnánk fel az egész kötetből, legtöbbit a kutatástörténeti cikkek és dolgozatok anyagából. Senki se vitatja az ilyen természetű vizsgálódások fontosságát [...], de aligha volt különösebb értelme annak, hogy a szerző, miután egy meglehetősen nagy terjedelmű tanulmányban Kriza népköltészeti munkásságát úgyszólván kimerítően feldolgozta [...], most abból kiszakítsa a népballadákra vonatkozó részeket, s némi kiegészítéssel és feltöltéssel új közleménnyé kerekítse ki.” (Antal Á. 1979. 112.)

³⁶ Antal Á. 1979. 113.

³⁷ Ez a kötet azért kakukktojás a felsoroltak között, mert Faragó József halála miatt Olosz Katalint bízták meg a kötet befejezésével, amely azonban tulajdonképpen a kötet teljes újraszabását jelentette („a kéziratnak lényegében mindenik részét át kellett dolgozunk” Olosz K. 2006. 224.), így az abban eredetileg jelen lévő hibák kijavításra kerültek. Azonban a trilógia korábbi két kötete is a fent jelzett, a 19. századi szövegkiadási gyakorlatra hasonló elvek jegyében készült, így azok kevésbé tudományos forráskiadási gyarapnak, mint inkább népszerűsítő munkának tekinthetők. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

³⁸ Szabó S. 2009. 451, 454, 455, 466, 472, 483, 494.

³⁹ Kriza J. 2013. 621–622.

megjegyzést, amelyek egymás mellé helyezve már talán önmagukban is a jó filológus képének újragondolására készíthetnek. Ezeket a következőkben a Kriza-irodalomból vett példákkal kívánom kiegészíteni.

Az első, alaposabban megvizsgálendő probléma az, amelyet Vita Zsigmond csupán felvetett, Antal Árpád azonban már jobban kibontott, és példával is alátámasztott. Ez a folytonos önisméltés mellett az érdemi munka elvégzésének elmaradása. Erre a Kriza-szakirodalomból a leglátványosabb példa a Kriza-levelezés kérdése. A köztudatban máig az a kép él ezzel kapcsolatban, hogy Faragó József, aki egész életében foglalkozott Krizával, minden hozzá és a *Vadrózsák* gyűjtőköréhez kapcsolható dokumentumot ismert és a levelezést teljes egészében összegyűjtötte, kimásolta, őrizte és kiadását tervezte, mivel az eredeti levelek eltűntek vagy megsemmisültek. Hogy egészen pontosan mit ismert és mit birto-
kolt másolatban Faragó, csak akkor tudhatnánk meg, ha a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (a következőkben: MTAK) Kézirattárában rendezetlenül és ezért nem kutatható állapotban lévő hagyatéka elérhetővé válna.⁴⁰ Ennek megvalósulásáig⁴¹ azonban be kell érünk a közvetett forrásokkal, így tekintjük végig, hogy Faragó József Kriza-leveleket érintő közléseit egymás mellé helyezve mit tudunk meg a lemásolt levelek számáról, lelőhelyükről és a gyűjtés-másolás idejéről. Az első, a Kriza-levelek létéről hírt adó közlés 1943-ból való. Faragó ekkor (először és utoljára) „sajtó alá kerülő levelekről”⁴² beszél, amelyeket a kolozsvári Unitárius Kollégium (a továbbiakban: KUK) kézirattárában talált meg. Ezeket – megállapítása szerint – Jakab Elek (Kriza János történész-levéltáros barátja) gyűjtötte össze és számuk „közel 200”⁴³ Sok év elteltével, 1959-ben ad újra hírt a levelekről, amikor egyik cikkében azt írja, hogy „Kriza mintegy kétszázra menő” leveleit „1943-ban másoltuk le a kolozsvári Unitárius Kollégium [...] kézirattárában, hol azonban a háború idején az egész csomónak nyoma veszett, s így pillanatnyilag az eredetiek nem hozzáférhetők.”⁴⁴ 1963-as írásából csupán annyi in-

⁴⁰ Faragó Józsefet 1988-ban választotta az MTA tiszteletbeli tagjának. A hagyaték 2007-ben került Faragó József (még életében kifejezett) kérésére az MTAK Kézirattárába. (Az információt ezúton is köszönöm Babus Antalnak, az MTAK Kézirattár osztályvezetőjének.)

⁴¹ Többszöri kérdésemre-kérésemre is csupán azt a választ kaptam, hogy a közeljövőben bizonyosan nem kerül sor a hagyaték rendezésére, mivel hatalmas és teljes rendezetlenségben lévő anyagról van szó. (Babus Antal szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

⁴² Faragó J. 1943a. 237.

⁴³ Faragó J. 1943a. 236.

⁴⁴ Faragó J. 1959. 1664.

formációt tudunk meg, hogy ő „1943-ban az összes levelet lemásolta”.⁴⁵ 1965-ben jelent meg először monografikus tanulmánya Kriza Jánosról és a *Vadrózsákról*. Ebben új elemekkel bővül a narratíva. Megtudjuk, hogy Kriza kiadatlan leveleit „mintegy harmadfélszázat – 1943–44-ben” gyűjtötte össze, illetve másolta le „különböző közgyűjteményekben őrzött, s magánosoknál található eredetik után.”⁴⁶ Száz oldallal később pontosítja a lemásolt levelek lelőhelyét: a KUK Kézirattárát, egyéb közgyűjteményeket és magánosokat nevezi meg a levelek feltalálási helyeként.⁴⁷ A monografikus tanulmányának második, javított 1971-es kiadásában ez utóbbi állítását ismétli meg.⁴⁸ A levelek sorsára csupán 1977-ben tér vissza. Ekkor elismételve a korábban már megszilárdult adatokat (a KUK kéziratárából, „más közgyűjtemények”-ből és magánosoktól 1943–44-ben másolt „mintegy kétszázötven” levelet) azt írja, hogy „az eredeti kéziratok túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetlenné váltak”.⁴⁹ Ugyanebben az évben a *Balladák földjén* címmel kiadott kötetének egyik tanulmányában már 1942–44 szerepel a gyűjtés-másolás időpontjaként.⁵⁰ Utoljára 2002-ben, a *Találkozásaim Kriza Jánossal* címmel tartott előadásában⁵¹ foglalta össze Faragó József a levelek másolásának körülményeit. Ekkor kétfelé választja a levelezést, s azt mondja, hogy Kriza „leveleinek zömét” a KUK őrizte. A másik feléről pedig a következőképpen emlékszik vissza: „A bibliográfiával párhuzamosan nagy levelezésbe fogtam: az unitárius egyházközsegeknél és magánosoknál egyaránt érdeklődtem Kriza levelei, általában kéziratai után. Néhány kiadatlan versen kívül több száz levelet sikerült összegyűjtenem; valamennyit gondosan lemásoltam és az eredetieket tulajdonosaiknak visszajuttattam.”⁵²

A fenti felsorolásból tehát az látható, hogy a levelek száma „mintegy 200”-ról indult, viszonylag sok évig (1965–2002) „mintegy 250” levelet tartalmazott ez a gyűjtemény és csak az utolsó évekre emelkedett a számuk „több száz”-ra. A másolás időtartama 1943-ról indulva végül 1942–44-ig jutott el (az első változás itt is 1965-ben következett be). A levelek lelőhelye is 1965-ben változott: ekkor

⁴⁵ Faragó J. 1963. 918. 7. lj.

⁴⁶ Faragó J. 1965. 91. 5. lj.

⁴⁷ Faragó J. 1965. 192.

⁴⁸ Faragó J. 1971a. 167.

⁴⁹ Faragó J. 1977a. 21. 2. lj.

⁵⁰ Faragó J. 1977b. 66. 6. lj.

⁵¹ Az előadás 2002. július 10-én Kolozsváron az unitárius püspökségen hangzott el. Írott változata még abban az évben a *Keresztény Magvetőben*, majd egy évvel később a *Honismeretben* jelent meg. Faragó J. 2002b.

⁵² Faragó J. 2002b. 239.

„derült ki”, hogy a leveleket nemcsak a KUK kéziratárából, hanem más közgyűjteményekből és magánosoktól is elkérte és lemásolta. A sorsukra vonatkozóan 1959-ben kapjuk az első információt: ekkor úgy tűnik, hogy a leveleknek nyomuk veszett és így „nem hozzáférhetőek”.⁵³ 1977-re a történet tovább alakul, ekkor arról értesülhetünk, hogy a kéziratok „túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetetlenné váltak”.⁵⁴

Még mielőtt mindezen adatokat értelmeznénk, vessünk egy pillantást arra, hogy ezek az elcsepegtetett információk hogyan csapódtak le a szakirodalomban. Összesen négy adatot találtam ehhez kapcsolódóan, ebből kettő (Balogh Edgár⁵⁵ és Voigt Vilmos) Faragót csupán mint a „Kriza-levelek szorgalmas felkutatóját”⁵⁶ emlegeti, olyan tudóst, akinek „a Kriza- levelezés témáit illetően még mindig százakra menő unikum jellegű másolati anyaga van”.⁵⁷ Kovács Ágnes⁵⁸ reflektál először a levelek sorsára 1966-os recenziójában. Nem tudni, hogy csupán az 1965-ös Faragó-írás, vagy személyesen szerzett információk alapján,⁵⁹ de az akkor, a Faragó-közlésekből ismerhető történetet még tovább színezi: „A továbbiakban Faragó nagyszabású levélgyűjteménye kelti fel érdeklődésünket. 1943–44-ben mintegy 250 levelet másolt le különböző közgyűjteményekben és magánosok birtokában levő eredetiktől, melyeket *Kriza váltott családja tagjaival és barátaival*. A gyűjtemény értékét jelentősen növeli az a sajnálatos tény, hogy az

⁵³ Faragó J. 1959. 1664.

⁵⁴ Faragó J. 1977a. 21. 2. lj.

⁵⁵ Balogh Edgár (1906. Temesvár – 1996. Kolozsvár) Pozsonyban érettségizett, majd a prágai német egyetem filozófiai karán tanult. Etnográfusnak készült, cikke jelent meg az *Ethnographiában* is. A Sarló-mozgalom kezdeményezője és szervezője volt, baloldali folyóiratokat szerkesztett, 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából, ekkor Kolozsvárt, majd Brassóban telepedett le. A *Korunk*, a *Világosság* és számos más lap szerkesztésében vett részt. A Magyar Népi Szövetség alelnöke volt 1946-ig. 1948-ban egyetemi tanár, 1949-ben rektor lett, majd börtönbe zárták és csupán 1956-ban rehabilitálták. Szabadulása után ismét tanított, 1957 és 1971 között a *Korunk* főszerkesztő-helyettese volt, 1981-től pedig a *Romániai magyar irodalmi lexikont* szerkesztette.

⁵⁶ Balogh E. 1965. 294.

⁵⁷ Voigt V. 1982. 13.

⁵⁸ Kovács Ágnes (1919. Kolozsvár – 1990. Budapest) Kolozsváron érettségizett 1938-ban. 1944-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett néprajz szakos diplomát. Ezután a Kelet-európai Tudományos Intézetben, majd a Néprajzi Múzeumban, végül 1963-tól az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában dolgozott mesekutatóként. Testvérét, a népművészettel foglalkozó Szentimrei Juditot meglátogatva időről időre eljutott Kolozsvárra, innen is ismerte (ismerhette) Faragó Józsefet.

⁵⁹ Annyi bizonyos, hogy az áttekintett Faragó József–Kovács Ágnes-levelezésben ennek nincs nyoma. (Ld. MTA BTK NKI, Kovács Ágnes hagyatéka, 1380, 1438, 3218.)

eredeti szövegek egyrésze a közbejött háborús események következtében *elpusztult*.⁶⁰ 1969-ben a szintén kolozsvári, egy rövid ideig Faragó mellett a Folklorintézetben is dolgozó Köncei Ádám a következőképpen fogalmaz: „Sajnos, a Kriza-levelek nagy részének is nyoma veszett, szerencsére azonban 1943–44-ben Faragó József mintegy 250-et még idejében lemásolt, megörökített – megmentvén ezáltal a mai kutatás és az esedékes kiadás számára.”⁶¹ Ezzel – úgy vélem – eljutottunk oda, amit Faragó József is szeretett volna sugallni a számunkra (az akkori kortárs kutatók számára): ő az, aki lemásolta, megmentette a leveleket, ő ennek a korpusznak egyedüli ismerője, kutatója és esetlegesen későbbi közreadója.⁶²

Azt gondolom, hogy van néhány olyan gyanús körülmény, ami a mai kutató tekintetét semmiképpen sem kerülheti el. Az egyik ezek közül az, hogy vajon egy lemásolt levélkorpusz számadatát miért nem tudja az állítólag precíz kutató pontosan megadni? Miért változik ez a szám úgy, hogy egyértelműen nem újabb gyűjtés-másolás áll a növekedés hátterében? Elképzelhető-e arról a Faragó Józsefről, akiről már Antal Árpád is megírta, hogy a legkisebb adatot is négyféleképpen publikált, hogy több száz unikális levele volt a legkülönbözőbb egyház-

⁶⁰ Kovács Á. 1966. 144. A kurziválással én jeleztem, hogy melyek azok az információk, amelyek új elemként kerültek be a szövegbe (és így a folklorisztikai köztudatba). A levelek közül mindössze egyetlen íródott a feleségének és egy sógorának, a közeli barátai közül is csak 13 Kiss Mihályhoz írt levél van a gyűjteményben, amelyeknek a hangneme inkább hivatalos, mint baráti (a püspök szólítja meg az esperesét). A levelek címzettjei többségükben távolabbi jó ismerősök vagy esperesek. A levelek pusztulása is olyan új információ Kovács Ágnes szövegében, amelyet a ma már ismerhető tények nem támasztanak alá.

⁶¹ Köncei Á. 1969. 25.

⁶² Ez nem csupán a Kriza-hagyaték esetében történt így. Szabó Sámuel és gyűjtőköre kapcsán ugyanerről tesz finoman említést Olosz Katalin is: Faragó József egy rövid közleményben hírül adta a kéziratot diáklap felfedezését, majd néhányat közölt a szövegek közül (mindösszesen hat balladát), megpendítette egy kritikai kiadás szükségességét, majd hosszú csend következett, mialatt más „természetesen nem gondolhatott annak a hagyatékra a kiadására, melyet Faragó József fedezett fel és ismertetett először.” (Olosz K. 2009. 22.) A Keszeg Vilmos készítette interjúban már határozottabban fogalmazta meg mindezt: „[...] Így hát én hosszú ideig foglalkoztam is Szabó Sámuellel, meg nem is. Mindig bennem volt a fenntartás, hogy én ezt csinálom, csinálom, de meglehet, hogy Faragó egy adott pillanatban előrukkol a kritikai kiadással. [...] Ismerve Faragó »egyeduralomra«, kizárólagosságra való törekvését, rossz taktikai lépés lett volna részemről, ha egyenesen megkérdem tőle, hogy mi a szándéka Szabó Sámuellel. Mert ha rákérdem, függetlenül attól, hogy mit tervezett, biztosan egyből rávágja, hogy szándékában van az összesítő gyűjtemény kiadása. S azzal egyszer s mindenkorra becsapta volna az ajtót az orrom előtt. Maradt tehát az egyéb feladatok mellett lopva végzett csendes, nyilvánosságmentes adatgyűjtés, kutatás.” (Olosz K. 2011. 153.)

községekől, magánszemélyektől, közgyűjteményekből, mégis haláláig egyetlen sort sem közölt belőlük? Hogy lehetséges az, hogy nincsen egyetlen olyan publikációja sem, ahol egy levelet az elejétől a végéig közölt volna?

Bár ezekre a kérdésekre biztos(abb) választ csak a hagyatéék ismeretében lehet adni, mégis kérdőjelekkel ugyan, de szeretném a saját következtetéseimet megfogalmazni. Véleményem szerint Faragó József 1943-ban, egyetemi hallgatóként megkapta kutatásra ezeket a leveleket (nem megtalálta, hanem az általa is emlegetett Márkos Albert, ekkor már idős könyvtáros és a legendás történész-levéltáros Kelemen Lajos igazították útba). A levelek – ez tény – akkor is, most is a Jakab Elek által az 1870-es években felállított viszonylag precíz rendben voltak, egy kötegben, címzettek szerint külön palliumban. Ő azonban feltevésem szerint nem másolta le elejétől-végig ezeket a leveleket (az hatalmas munka lett volna, hónapokat kellett volna csak a másolással töltenie, ha így jár el), hanem csak kijegyezte belőlük azokat a részleteket, amik a gyűjtőhálózatra vonatkoztak (a munka így is elég nagy lehetett, hiszen valamennyi levelet végig kellett olvasni Kriza sietős és nem könnyen megszokható kézírásában). Lehetséges, hogy megpróbált írni egyházközségeknek vagy magánszemélyeknek, de ha kapott is pozitív választ és azzal Kriza-levelet, az a népköltészeti gyűjtés történetét nem vihete előrébb, hanem feltehetően ugyanúgy, ahogy a Jakab Elek által összegyűjtött levelek nagy többsége is, a püspök Krizáról szólhatott csupán. Majd a II. világháborút követően a KUK könyvtárát államosították, a kéziratok és a levéltár egy részét évtizedekkel később elvitték az Akadémiai Könyvtárba illetve az Állami Levéltárba. A Jakab Elek által összegyűjtött Kriza-levelek helyben maradtak, sem a háború, sem az impériumváltás, sem az államosítás nem okozott a helyzetükben semmilyen változást.⁶³ Majdnem biztosan állíthatjuk, hogy Faragó József nem kutatott a háború után a KUK kéziratai között.⁶⁴ Elképzelhető, hogy informális úton bejutott a kéziratárba, és addigra ott már más könyvtáros teljesített szolgálatot, aki nem találta meg a Jakab Elek-féle kéziratcsomót, ám mindennek a valószínűsége elég csekély.⁶⁵ Akárhogy történt is, azt, hogy az iratok megsem-

⁶³ Molnár Lehel, a levéltár vezetőjének szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

⁶⁴ Ezúton is köszönöm Molnár Lehel információját, aki a szöveg első változatát olvasva átnézte a számomra az Unitárius Püspöki Hivatalban található iktatókönyveket, amikben nem találta nyomát annak, hogy Faragó József kérést adott volna be Bukarestbe a kutatás engedélyezésére. (A világháborút követően a kutatást először Bukarestben kellett kérvényezni, így annak minden esetben nyoma maradt.)

⁶⁵ A hipotéziseimet Molnár Lehellel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának (a továbbiakban: MUEKvGyLt.) vezetőjével egyeztettem, mindenkori segítségét és gyors válaszait ezúton is nagyon köszönöm.

misültek, semmiképp sem állíthatta; viszont így hosszú időre elplántálta a kutatóknak azt a hitet, hogy nem is érdemes a levelezést keresniük.⁶⁶

Mindezek mellett a számadatok kapcsán néhány ténymegállapítást kívánok tenni – alátámasztva a fenti hipotézisemet. A MUEKvGyLt. összesen⁶⁷ 366 olyan levelet őriz, amelynek Kriza János a címzettje vagy a feladója, ezekből 356 található meg a Kriza-hagyatékban⁶⁸ (ami alapvetően a Jakab Elek által összegyűjtött leveleket jelenti). Tehát a Faragó által megjelölt „mintegy 200”, illetve „mintegy 250” levél nemigen értelmezhető véleményem szerint másként, mint ahogy fent is vázoltam: Faragó nem tudta megmondani a Kriza-levelek pontos számát, mivel nem rendelkezett a levelek másolatával, csak a kijegyzett népköltészeti részletekkel. A többi levelet pedig – bármilyen egyszerű is lett volna akár a Jakab Elek által teremtett rendben⁶⁹ összeadni a számokat – hozzávetőleg sem számolta össze, ezért állhatott elő az a helyzet, hogy a későbbi becslése sehogyan sem egyezik a levelek valódi számával. Emellett elmondható, hogy a Faragó József által publikált levélrészletek mindegyike⁷⁰ megtalálható ezek között a levelek között – tehát kicsi a valószínűsége, hogy valóban több száz levelet szerzett volna más közgyűjteményektől vagy magánszemélyektől (amikből még részleteket sem publikált). Az pedig, hogy elpusztultak volna a levelek – ahogy már fent is említettem – a Jakab Elek gyűjtötte, ma a MUEKvGyLt-ban található korpuszra semmiképpen sem igaz. Arra, hogy máshonnan összegyűjtött volna leveleket,

⁶⁶ Magam éppen úgy jutottam a levelezéskiadás gondolatára, hogy megdöbbenem azon, hogy még Olosz Katalin is (2009 végén – 2010 elején) úgy véli, a Kriza-levelek megsemmisültek. Én korábban, naiv egyetemistaként, Faragó megjegyzéseinek ismerete nélkül kértem ki ezt az anyagot és forgattam az unitárius levéltárban.

⁶⁷ Jelen számadatok a 2012 végi állapotokat tükrözik. Azóta még kerültek elő a népköltészeti gyűjtéssel kapcsolatba hozható levelek, ezek publikálása és a kutatásba való beemelése folyamatban van. A mostani érvelést azonban ezek száma-helyzete semmiben sem befolyásolja, mivel Faragó József nem tudhatott róluk.

⁶⁸ Vö. Szakál A. 2012. 41, 387–397.

⁶⁹ Jakab Elek a címzett szerinti külön palliumokon (a címzett neve és az évkör mellett) feltüntette a levelek számát is. Itt ugyan esetenként egyet-egyét tévedett Jakab Elek, de az bizonyos, hogy csupán ezek a számok összeadásával is majdnem pontos adat jöhetett volna ki.

⁷⁰ Egyetlen olyan sor van, amelyet egy Kriza-levélből mindenféle adat és hivatkozás nélkül publikált (Faragó J. 1944. 45.) és aminek megtalálása emiatt (a próbálkozásaim ellenére) nem járt sikerrel. Ennek ellenére valószínűbbnek tartom, hogy ez a sor is ott van a levelezésben, mint hogy nincs. Azonban akár meghagyhatjuk az esélyt, hogy ez az egy sor egy máshonnan származó levélben található. A sor egyébként a népköltészeti kutatás szempontjából érdektelen.

amelyek esetleg utóbb megsemmisültek, az ő megfogalmazásán túl semmilyen más adat vagy publikáció nem mutat.

Összefoglalva ezt a valamelyest körüljárt problémát, azt gondolom, Faragó Józsefnek ideális lehetett az a helyzet, hogy a levelek nehezen kutathatókká, kvázi elérhetetlenné váltak a diktatúra éveiben, mivel így mások még csak nem is próbálkozhattak a levelek megkeresésével, s ő lehetett a tudás egyedüli birtokosa. Ezzel azonban előidézte azt a (véleményem szerint kutatóhoz méltatlan) helyzetet is, hogy akár évtizedekkel a halála után is feltáratlanul maradhattak volna a levelek – ami már jóval több annál, mint annak a vágya, hogy az általa „felfedezett” témákat rajta kívül (vele párhuzamosan) más ne kutassa.

A következőkben egy, az előzővel összefüggésbe hozható problémára (a kéziratok lelőhelyének elhallgatására) szeretnék rámutatni három rövid példa segítségével. Faragó József a KUK kéziratárában található levelek mellett épp csak utalásszerűen említi Kriza János berlini leveleit is. Egészen pontosan négy helyen, szinte szóról szóra megegyezően, mindannyiszor a legkisebb, tájékoztató jellegű hivatkozás nélkül. 1965-ben és 1971-ben még így szerepel a szöveg: „Mostanában előkerült, kiadatlan berlini leveleiben szintén semmi nyoma a folklórnak.”⁷¹ Közben teltek az évek, így 1975-ben és 2002-ben már elmaradt a „mostanában előkerült” jelző.⁷² De hogy hány darab, kinek címzett, milyen tartalmú és honnan előkerült levélről van szó, azt Faragó Józseftől sohasem tudhatta meg az olvasóközönség és a szakma.⁷³

A másik két példa nem a Kriza-szakirodalomból való. Faragó József 1955-ben jelentetett meg *A szegény ember vására* című kötetben egy, a Kemény Zsigmond Társaság pályázatára beküldött 19. század végi mesegyűjteményt. A kötetben a kézirat lelőhelyéről csupán annyit tudunk meg, hogy a „marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hagyatékában talált gyűjtemény”,⁷⁴ illetve egy másik mondatból annyi válik egyértelművé, hogy a közreadó valóban Marosvásárhe-

⁷¹ Faragó J. 1965. 78, 1971a. 68.

⁷² Faragó J. 1975a. 9, 2002a. 9.

⁷³ Ezt a kilenc levelet Kriza János Berlinből küldte Pákei Lajosnak, az unitárius egyház gondnokának, ezek ma is (ahogy korábban is) a Kolozsvár-Belvárosi Egyházközség Levéltárában található meg. A levelek felsorolását ld. Szakál A. 2012. 384.

⁷⁴ Faragó J. 1955a. 129.

lyen találta meg a kéziratot.⁷⁵ Hogy az ekkor publikált pályamunka ma hol található, azóta sem tudjuk.⁷⁶

Szintén a Kemény Zsigmond Társaság pályázati felhívására küldte be Ősz János a meseszövegeit, ezekből közölt válogatást Faragó József *Az élet vize. Kis-küüllő-völgyi népmesék* című, gyermekeknek szóló kiadványában. Ennek utolsó oldalain azonban már nem a gyermekekhez szól, hanem a felnőtt olvasók-kutatók számára közli rövid, de tudományos eredményeket is tartalmazó utószavát. Ebben a már kiadott meseszövegek eredeti publikálási helyét pontosan megnevezi, azonban amikor a kéziratból közölt szövegekhez ér, azokról csupán a következőt tudhatjuk meg: „Három mesét [...] Ősz János 1898-as pályamunkájából közlünk. Ezek tudunkkal most látnak először nyomdafestéket.”⁷⁷ Hogy honnan közli ezt a három szöveget, hol találta meg Ősz János gyűjteményét, és hogy az ma hol van, nem tudható.⁷⁸

Problémásnak tekinthető az is, hogy a szövegek újabb és újabb közlése során Faragó József nem törekedett arra, hogy az újabb eredményeket beépítse az írásaiba, illetve amennyiben téves következtetéseket vont le, és erre rájött, akkor arra felhívja a későbbi kutatók figyelmét is. Ennek demonstrálására a legjobb

⁷⁵ Faragó J. 1955a. 126.

⁷⁶ Olosz Katalin, aki egy másik, ekkor beküldött pályamunkát publikált *A kecskés ember* című kötetében, sem találkozott kutatásai során a Faragó által látott szövegekkel. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését és mindennemű segítségét ezúton is nagyon köszönöm.)

⁷⁷ Faragó J. 1969. 160.

⁷⁸ Mivel a diktatúra évei alatt a kéziratok lelőhelye folyamatosan változott, egy, az 1950-es években megadott levéltári jelzet sem jelentene garanciát arra, hogy ma megtalálhatnánk a kéziratot. De az esélyét mindenképpen növelné. Az Ősz János-féle mesekéziratokról Könczei Ádám publikációiból tudunk annyit, hogy egy részük valamikor az 1920-as években a Teleki Tékába (ma: Teleki-Bolyai Könyvtár) került (ezek ma már nincsenek ott; az információt ezúton is köszönöm Bányai Rékának, a Téka könyvtárosának), a mesék másik, nagyobbik fele (400 oldalnyi szöveg) 1958-ban egy Bartha Béla nevű, egykori marosvásárhelyi kollégiumi tanár padlásáról került elő. (Vö. Könczei Á. 1967.) A Könczei Ádámról szóló szekus jelentés alapján úgy tűnik, hogy a kéziratot Könczei Ádám lemásolta, visszaadta és az eredeti kéziratokat ezután ő is szem elől veszítette. A másolat alapján a gyűjtemény kritikai kiadását tervezte. (vö. <http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/?p=27>) A Könczei Ádám-hagyatékban ma is megtalálható az Ősz-mesék kiadásra előkészített másolata. (Könczei Csilla információját ezúton is köszönöm.) Emellett még anynyi biztos, hogy az Ősz-mesék közül egy füzetnyi megtalálható a MUEKvGyLt-ben is (leltári szám nélkül). Ősz János meséinek gyűjteményét maga is sajtó alá rendezte *A csudatáska* címmel. Ez 1941-ben jelent meg az Erdélyi Szépművés Céhnel, azonban ezt már Ősz János nem érthette meg.

példa Koronka József gyűjtőségének kérdése és az ehhez kapcsolódó irodalom áttekintése. A Kriza Jánosnál több mint 20 évvel idősebb Koronka József a székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatótanára volt. Kriza János gyűjtőjének először – 1954-es közlésükben – Csanádi Imre és Vargyas Lajos tekintették,⁷⁹ amikor a Néprajzi Múzeum (akkori nevén) Ethnológiai Adattárában⁸⁰ megtalált kéziratot Budai Ilona balladát neki tulajdonították. Az 1956-os *Székely Népköltési Gyűjtemény*ben a gyűjtő neve már helyesen szerepel,⁸¹ mivel a balladát nem Koronka, hanem Kriza jó barátja és gyűjtője, Gálfi Sándor kézírásában őrzi az archívum. Mivel azonban ez utóbbi csupán egy egysoros adat a balladák felsorolása mellett, az könnyen elkerülhette Faragó József figyelmét.⁸² Így történhetett, hogy 1965-ben a már többször emlegetett monografikus Kriza-tanulmányának első megjelenésekor Koronka Józsefet még Kriza gyűjtőjének tekintette Faragó.⁸³ Ami meglepőbb, hogy 1971-ben a második, javított kiadásban is változatlanul szerepel a Koronkát tárgyaló szövegrész.⁸⁴ Azért furcsa ez, mivel ma a *Budai Ilona* balladát kikérő kutató az Etnológiai Archívumban a 19. századi szövegek mellé két 20. századi dokumentumot is kézhez kap. Az egyik egy (1969. április 17-én kelt) *engedély*, amelyben Faragó József számára lehetővé teszik a 19. századi szövegekről fényképmásolat készíttetését, a másik pedig egy *Adattári térítvény*, amelyen Faragó József saját kezű aláírásával tanúsítja, hogy 1970. március 4-én átvette a kéziratról készült fényképmásolatokat.⁸⁵ Tehát Faragó 1970-ben a kezébe kapta és így 1971-re bizonyosan látta, hogy hogyan néz ki az eredeti kézirat, ezért megállapíthatta volna, hogy a különböző szövegek hogyan viszonyulnak a két megnevezett személyhez.⁸⁶ Ennek ellenére még az 1973-as *Gyönyörű*

⁷⁹ Csanádi I. – Vargyas L. 1954. 443.

⁸⁰ A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának korábbi megnevezése. Az idézett kézirat jelzete: EA 3652.

⁸¹ Kriza J. 1956. II. 486. a 6. ballada jegyzeténél szerepel, hogy „Gálfi Sándor gy. 1862.”

⁸² Nemcsak az övét, de az én figyelmemet is elkerülte, mivel a balladákkal nem foglalkoztam a leveleskönyv összeállításakor, s így nem figyeltem a jegyzeteikre sem. Ezért nem veszek tudomást a Koronka gyűjtőségét cáfoló írásomban erről az adatról. Vö. Szakál A. 2012. 39–40.

⁸³ Faragó J. 1965. 129–130.

⁸⁴ Faragó J. 1971. 103, 112–113.

⁸⁵ Vö. a Néprajzi Múzeum EA 3652 jelzet alatt lévő kézirateit. E szám alatti gyűjtések eredetileg Koronka József nevének kerültek beletárolásra, csak a közelmúltban írták át az Etnológiai Archívum dolgozói a gyűjtő nevét kérésünkre Gálfi Sándorra. (Granasztói Péter és Kovács Evelin segítségét ezúton is köszönöm.)

⁸⁶ Azért összetettebb ez a kérdés, mivel az archívumi hajtogatás és számozás nem az elsődleges, hanem a másodlagos felhasználását rögzítette a papíroknak. Ezek a népköltési

Bán Kata című balladakötetében is Koronka József van megnevezve a ballada gyűjtőjeként.⁸⁷ Valószínűleg tőle inspirálódva 1975-ben a *Keresztény Magvető* Kriza-émlékszámában Kovács Lajos Koronka Józsefet már a „legkiemelkedőbb” gyűjtők közé sorolja.⁸⁸ A fordulat Faragó József és a Budai Ilona-ballada viszonyában 1977-ben következik be: ekkor Faragó egy egész tanulmányt szentel a Gálfi Sándor (!) gyűjtötte balladának. Egy lábjegyzet erejéig az előzményeket is felvázolja, ami az ő interpretációjában a következőképpen hangzik: „Erre a kézíratra Csanádi Imre – Vargyas Lajos figyelt föl és adta ki a szövegét: Röpülj páva, röpülj, Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954, 90–92. és 443. Ők még azt hitték, hogy a balladát Kriza egykori székeleykeresztúri igazgató-tanára, Koronka József gyűjtötte volna, Székelyszentmihályon 1862-ben. Gergely Pál azonban a kézírás alapján azonosította a gyűjtő személyét: Kriza János, Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kézíratos hagyatékból. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Bp. 1956, II. 486. E sorok írójának ellenőrzése szerint a ballada mellett van egy Koronkához intézett, Székelyszentmihályra címzett levéltöredék, hátlapján apró népköltési szövegekkel, Budai Ilona azonban Gálfi kézírása.”⁸⁹ Ez a közlés több szempontból is kívánnivalót hagy maga után. Egyrészt feltűnik, hogy Faragó József nem volt elég figyelmes a kézirat áttanulmányozásakor, mivel nem egyértelmű számára a lapok elsődleges (levél) és másodlagos (az üres oldalak jegyzetpapírként való újrahasznosítása) szerepe, és így az „apró népköltési szövegek” gyűjtőjének személyét sem azonosítja. Emellett téved, amikor úgy véli, hogy az általa emlegetett levélnek a címzettje lenne Koronka. De legfőképpen az az eljárása kérdőjelezhető meg, hogy míg Vargyas Lajos tévedésére⁹⁰ felhívja a figyelmet (aki – tegyük hozzá – nem Kriza-kutató volt), arra egy árva szóval sem utal, hogy ő maga is több helyen tévesen tartotta Koronka Józsefet gyűjtőnek. Tehát – véleményem szerint

szövegek ugyanis olyan papírokon szerepelnek, amik korábban levélként, illetve boríték-ként funkcionáltak. Ezt a levelet írta Koronka Gálfinak, aki a levél üres oldalát és a borítéknak összehajtogatott papír teljes egészét arra használta fel, hogy különböző népköltési szövegeket jegyezzen fel rá, amelyeket elküldött Krizának, akinek még sikerült azokat az utolsó pillanatban betennie a *Vadrózsákba*. A bizonyítást részletesen ld. Szakál A. 2012. 39–40.

⁸⁷ Faragó J. 1973. 398. Mivel magam a balladagyűjtemények áttekintését nem tekintetem most feladatomnak, itt köszönöm meg Olosz Katalin segítségét, aki felhívta a figyelmet arra, hogy ebben a kötetben sem szerepel helyesen a gyűjtő neve.

⁸⁸ Kovács L. 1975. 103.

⁸⁹ Faragó J. 1977a. 21. 4. lj. [A kurziválás tőlem származik. Sz. A.]

⁹⁰ Bár a kötet kettejük nevéen szerepel, de egy ilyen tévedésre való figyelmeztetés egyértelműen Vargyas Lajosnak, a balladakutatónak szól és nem Csanádi Imrének, a költőnek.

– nem az a problémás, amikor egy filológusnak elkerüli egy adat a figyelmét, hanem amikor az előkerülve (és ő a témáról újra publikálva) nem javítja, illetve nem hívja fel a figyelmet a helytelen adatra vagy rosszul levont következtetésre.⁹¹

Ahogy arra Borbáth Károly és Könczei Ádám korábban említett tanulmányaikban is reflektáltak, Faragó Józsefnél gyakorta előfordult, hogy egy gondolatot/ összefüggést/ történetet úgy mondott el, hogy nem jelezte, hogy meddig tartanak a forrással alátámasztható adatai, és melyek azok, amelyeket csupán ő következtetett ki. Ehhez most csupán két példát hozok a Kriza Jánossal kapcsolatos írások közül. Az első Kriza János egyik gyűjtőjével, az esperes Péterfi Sándorral és tágabban ismét a Kriza-levelezéssel kapcsolatos. Faragó József már 1943-ban közli Péterfitől a Jakab Elek kérésére elküldött Kriza-életrajzát, és ennek kapcsán a következőket állítja róla, illetve levelezésükről: „Lelkészs- és esperesként nem kevesebb, mint 50 esztendő telt Udvarhelyszéken és Háromszéken a nép között s püspök-barátjának és a tudománynak felbecsülhetetlen szolgálatokat tett, mint a Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője.”⁹² 1975-ben ezt a következőkkel egészíti ki: „Pótolhatatlan kár, hogy Krizának »számos ügybarátival folytatott hosszas levelezése« csak töredékekben maradt meg. Ezekből mennyiségileg legjelentősebb a Péterfi Sándorhoz írt csaknem százhusz levele (Péterfi válaszait viszont nem ismerjük): a Vadrózsák egész történetének páratlan értékű forrásanyaga. Nos, ha kettőjük levélváltását gondolatban megszorozzuk a gyűjtők számával sejteni kezdjük Kriza levelezésének hatalmas méreteit.”⁹³

Ezekkel a kijelentésekkel a következő a probléma: 1. Kriza János és Péterfi Sándor bár valóban sokat leveleztek, ennek kb. 90%-át Péterfi három, Krizánál, illetve Kriza felügyelete alatt nevelkedő gyermeke, a velük kapcsolatos gondok, kérdések, valamint az egyházi ügyek teszik ki. A hangnem, amit Kriza használ, barátságos, de nem azonos azzal, amivel például (talán legközelebbi barátjához) Kiss Mihályhoz fordul,⁹⁴ tehát kettejük kapcsolata valószínűleg inkább a kölcsö-

⁹¹ Nyilván még abban az esetben is kétséges, hogy a szakmához mennyire jutott volna el ez az információ, ha például ebben a *művelődés*-beli cikk egy lábjegyzetében beismerte volna a korábbi tévedését és korrigálta volna az adatait.

⁹² Faragó J. 1943a. 237.

⁹³ Faragó J. 1975b. 50.

⁹⁴ Faragó József 1943 júniusában és júliusában összesen 4 napot kutatott az MTAK Kézirattárában. Ekkor forgatta Kriza János önéletrajzát, Toldy Ferenc Kriza életéről készített jegyzeteit, Kriza kijegyzéseit Uzoni Foszto József Egyháztörténetéből, Kriza János Toldyhoz írt leveleit és a Kriza-féle Tájszógyűjtemény címmel katalogizált irategyűjtést, ami

nős tiszteleten, mint a valódi barátságon alapult. Ennek oka az is lehet, hogy ők személyesen nagyon keveset találkoztak.

2. Hogy Péterfi lenne a „Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője”, nem tudjuk, Faragó miből gondolhatta. Az Akadémia pincéjéből előkerült kéziratok ekkor még nem jelentek meg, más kéziratot nem ismerhetett, az 1863-as *Vadrózsák* alapján ilyet kijelenteni nem lehet. Amellett, hogy a folklorisztika ma már nem kívánja a gyűjtőket ilyen hierarchikus rendben (amelyben lennének elsőrangú és rossz gyűjtők) elhelyezni, elmondható az is, hogy még ha szeretnénk, sem tudnánk ilyesféle kijelentést tenni, mivel – különös módon – egyelőre csupán egyetlen Péterfi gyűjtötte folklórszöveg⁹⁵ került elő, ami alapján nemigen mondható meg, hogy milyen gyűjtő is volt Péterfi. A levelezés közvetett adatai alapján (amiket Faragó is ismerhetett⁹⁶) csupán annyi állapítható meg, hogy Kriza sokféle műfajban kérte Péterfi segítségét, illetve köszönte meg a gyűjtéseit. De hogy ezek valójában milyenek voltak, nem tudjuk.

3. Még elméleti szinten sem tűnik megalapozottnak az a kijelentés, hogy ha a Péterfi-leveleket megszorozzuk a gyűjtők számával, akkor nagyjából meglátjuk a Kriza-levelezés nagyságát. Sántít ez a kijelentés azért is, mert nem érthető, hogy Faragó milyen számadatot szeretne megkapni. Azt, hogy Kriza mennyi levelet írt összesen életében? Vagy azt, hogy mennyi olyan levelet írt, amellyel a népköltészeti gyűjtés ügyét próbálta előrevinni? Feltehetően utóbbira gondolt, azonban olyan Kriza-levél, amelynek a megírását egyedül a népköltészeti gyűjtés

elsősorban Kiss Mihály nyelvjárási jegyzeteit, gyűjtéseit és Krizának írt levelét tartalmazza. Ez utóbbi pontos képet rajzol Kriza János és Kiss Mihály közötti viszonyról, a kettejük barátságáról. (Vö. MTAKK K 899 [1943/261. sorszám alatt, Fábri József néven], K 892 [1943. június 21-én, 22-én, július 2-án és 6-án Faragó József néven])

⁹⁵ Bors-szem Jankó (Ld. MTAKK Irod. 4-r. 409/IV. 1–8v)

⁹⁶ Itt részletesebb cáfolatába nem bonyolódok Faragó József egy másik Péterfire vonatkozó kijelentésének, csak röviden annyit jelentenék ki, hogy amikor ő Péterfit a legkorábbi gyűjtők közé sorolja amiatt, hogy egy Péterfinek írott Kriza-levél hátoldalán népdalokat talált, akkor érvelése egyáltalán nem meggyőző. Szerinte „nyilvánvaló, hogy a kis népdalcsoport valóban a Vadrózsákhoz tartozott. Péterfi a szövegeket gyűjtés közben, alkalmilag firkanthatta Kriza levelének két üres lapjára. Utóbb bizonyára megfeledezett róluk: nem másolta hozzá többi gyűjtéséhez, nem juttatta el Krizának, azért nem kerültek be a Vadrózsákba”. (Faragó J. 1971. 79.) Ezzel az okfejtéssel az a legnagyobb baj, hogy a levél hátoldalán lévő szövegek nem Péterfi kézírásában maradtak fenn, tehát feltételezhetjük, hogy valahogy Péterfihez kötődnek, de biztosan nem tudunk állítani, amíg Péterfi mindennapjairól, gyűjtési módszeréről, esetleges segítőiről nem tudunk meg többet. (Különös azonban, hogy 1943-as tanulmányában még Faragó is csak feltételezi a szövegek *Vadrózsákhoz* tartozását, és határozottan kijelenti (ahogy én is), hogy a szövegek nem Kriza és nem Péterfi kézírásában szerepelnek a levélen. Vö. Faragó J. 1943b. 532.)

inspirálta volna, alig néhány darab van. A fennmaradt levelek között arányaiban is elenyésző azoknak a leveleknek a száma, amelyben akár csak egyetlen mondat erejéig említve van a népköltészeti gyűjtés ügye (például a MUEKvGyLt-ban 366 levélből 34 (a 117 Péterfihez írt Kriza-levélből 23), az MTAK Kézirattárában 38-ból 20 ilyen levél van). Ebből az utóbbi adatból azonban szintén nem lehet következtetni Kriza népköltészeti témájú levelezésének nagyságára, csupán az állapítható meg, hogy hagyatékának Jakab Elek általi összegyűjtésében a fő motiváció a püspök Kriza alakjának megörökítése volt, s emiatt csupán véletlenszerűen maradtak fenn népköltészeti témájú levelei is.

Emellett kijelenthető, hogy a népköltészeti gyűjtésről bizonyosan nem levelezett mindenkivel ugyanannyit. Feltehetően kevés levelet váltott azokkal a gyűjtőivel, akik Kolozsváron éltek (mint pl. Pap Mózes vagy Nagy Lajos), akik csak szórványosan küldtek neki gyűjtéseket, illetve akiknek a szakmai kompetenciájára kevésbé tudott építeni (pl. Tóth Ferenc, homoródszentpáli tanító), vagy akivel egy faluban élt kompetensebb személy is. Szinte alig válthatott levelet például Lőrinczi Elek árkosai tanítóval, aki mellett ott volt a gyűjtőtárs és jó barát, Kiss Mihály. Valamivel több levelet írhatott azoknak, akik aktívak voltak (mint például Tiboldi István székelyszentmiklósi tanító, vagy az említett Péterfi Sándor), vagy akikre valamilyen feladatot rá lehetett bízni, illetve akikkel szakmai kérdéseket is meg lehetett vitatni (két barátja, Gálfi Sándor és Kiss Mihály mellett ilyen lehetett a székelykeresztúri gimnázium igazgató-tanára, Marosi Gergely is). A folklórgyűjtés kapcsán a legtöbb levelet egészen biztosan barátaival, az Árkoson szolgáló Kiss Mihállyal és a Demeterfalván élő Gálfi Sándorral váltott – azonban az ő hagyatékuk (a többi lelkészi, tanítói hagyatékkal együtt) valószínűleg elpusztult.⁹⁷

A teljes Kriza-levélkorpusz nagyságát nehéz elképzelni, de a MUEKvGyLt-ban fellelhető püspöki iratok⁹⁸ terjedelme, illetve a marosszéki esperesi levelezés-

⁹⁷ Kiss Mihály hagyatékát kerestem Árkoson (ahol lelkész és esperes volt), illetve követve az esperesi iratanyagot (ami mindig az új esperessel továbbvándorolt) – azonban nem sikerült a nyomára bukkanni.

⁹⁸ A MUEKvGYLT-ban találhatóak az ún. az Unitárius püspök iratai (röviden: UP Iratok), amelyek között legnagyobb arányban azok a levelek vannak, amiket a lelkészek, esperesek írtak a mindenkori püspöknek. Az anyag évrendezett, egy dobozban átlagosan két év anyaga található.

ben található Kriza-levelek száma⁹⁹ hozzávetőleg képet adhat arról, hogy milyen hatalmas volna ez az anyag, ha meg lenne.¹⁰⁰

Mindezekből az adatokból is talán jól látható, hogy csupán a Faragó által ismert levélkorpusz alapján is mennyire félrevezető arról beszélni, hogy a gyűjtők számával megszorozva a Péterfi-Kriza levelek számát bármilyen közelítőleg is helyes adathoz juthatunk.

A második példám Faragó Józsefnek arra a kijelentésére reflektál, amelyben azokat a népköltészeti munkákat sorolja fel, amelyeket Kriza János ismerhetett. Több esetben véleményem szerint megalapozatlan következtetéseket von le arra nézve, hogy Kriza ismert-e bizonyos műveket, például csupán azért, mert Kriza olvasott a megjelent mű nyelvén,¹⁰¹ vagy mert a munka a tágabb környezetében jelent meg. Egy hosszas felsorolás¹⁰² után (amelyben Karadžić szerb nyelvű népdalgyűjteménye, ennek Székács József-féle¹⁰³ fordítása, Ján Kollár, Ivan Bogorov, Josef Haltrich, Vasile Alecsandri és ennek Ács Károly-féle fordítása is szerepelt) Faragó azt a kérdést teszi fel: „Vajon még mit ismert Kriza a közeli-távoli európai

⁹⁹ A marosszéki esperesi levelezés 2013-ig a Marosvásárhelyi Bolyai téri unitárius egyházközségben volt megtalálható (ezért szerepel a levelezésgyűjteményben is ott, vö. Szakál A. 2012. 397–401.). Ekkor rendezetlen állapotban a MUEKvGyLt-be került. A levelek többsége a Kriza idejében marosszéki egyházköri esperesként szolgáló Farkas Györgyhöz íródott. Kriza János 133 levelet küldött neki, valamennyi egyházi témájú és a kettejük levelezésének ez biztosan csak egy töredéke.

¹⁰⁰ Kriza levelei ritkán szintén szerepelnek itt, de ezeket többnyire az esperesek, lelkészek (feltehetően elpusztult) iratai között kellene keresni. Az esperesi hagyatékok közül egyedül a marosszéki egyházkör anyagának egy része került elő.

¹⁰¹ Vö. pl. „Az együttélő és szomszédos népek folklórkiadványai és azok magyar fordításai a szeme láttára sokasodtak, gyarapodtak; érdeklődése és munkája alapján Kriza ez irányú jó tájékozottságában sincs miért kételkednünk. [...] Különben Kriza angol, francia és német nyelvtudásával e nyugati eredményekhez közvetlenül is hozzájutott, kétévi berlini tanulása pedig korábbi tájékozódását maradéktalanul kiteljesíthette.” Faragó J. 1971. 66.

¹⁰² Faragó J. 1971. 65–66.

¹⁰³ Faragó Székácsot és Krizát még egyszer egy félmondatban félreérthető módon említi egy helyen: „Berlinben elsőnek Kriza és a szerb hősénekek fordítója, Székács tanult” (Faragó J. 1971. 67.) Mindebből az olvasó arra a következtetésre is juthat, hogy Kriza együtt tanult Berlinben Székáccsal, akivel lehetséges, hogy már akkor eszmét cseréltek a mindkettejüket érdeklő népköltészeti kérdésekről, majd hazatérve (ahogy pár bekezdéssel korábban láthattuk Faragónál) Kriza megismerte Székács kötetét is. Azonban Székács József naplójában [ld. Kertész B. (szerk.) 2008. (A berlini eseményekre vonatkozó részt ld. 91–101.)] nem említi, hogy találkozott volna Kriza Jánossal (név szerint említi valamennyi magyart, akikkel találkozott és viszonylag részletesen számol be a berlini eseményekről), és Kriza János leveleiben sem találunk semmilyen utalást sem Székács Józsefre, sem a kötetére.

példákból?”¹⁰⁴ Mintha magától értetődő volna, hogy a felsoroltakat (vagy azok bármelyikét) ismerte csak azért, mert „jó tájékozottságában nincs miért kételkednünk.”¹⁰⁵ Anélkül azonban, hogy ebben kételkednénk, felmerülhet a kutatóban a kérdés, hogy milyen volt az 1830-as, 1840-es évek Erdélyének a népköltészeti munkákkal való ellátottsága, mennyire volt lehetséges ezeknek a publikált könyveknek a beszerzése. Ehhez – egyéb forrás híján – azt vizsgálhatjuk meg, hogy a Faragó által felsorolt népköltészeti köteteknek milyen volt a (magán- vagy kollégiumi) könyvtári jelenléte. Az általam áttekintett 4 kollégiumi könyvtár, 2 kollégiumi, 1 falusi és 1 városi olvasóegylet, 12 magánszemély és 1 városi kölcsönkönyvtár könyvállományának 39 kéziratos és 3 nyomtatott jegyzéke¹⁰⁶ alapján Krizának ez a tájékozódása semmiképp sem lehetett magától értetődő – mivel a kötetek szinte sehol sem fordultak elő.¹⁰⁷ Ez természetesen nem zárja ki, hogy Kriza ismerte ezeket a könyveket, vagy akár maga is birtokolta azokat,¹⁰⁸ az

¹⁰⁴ Faragó J. 1971. 66. [Kurziválás tőlem: Sz. A.]

¹⁰⁵ Faragó J. 1971. 66.

¹⁰⁶ Ld. A Maros-bogáti Olvasó-Egylet..., Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János..., A nagyszabeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma; Hargita megyei Állami Levéltár [HgMÁLt.] Fond 683. Nr. 6., Nr. 16; Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [KvAKt.] Ms. U. 647, Ms. U. 785/D, Ms. U. 915, Ms. U. 1144, Ms. U. 1320, Ms. U. 1322/II, Ms. U. 1324/B-1, Ms. U. 1324/B-2, Ms. U. 1369, Ms. U. 1395/A, Ms. U. 1397, Ms. U. 1424, Ms. U. 1531, Ms. U. 1608, Ms. U. 1666, Ms. U. 1678/I, Ms. U. 1678/II, Ms. U. 1679, Ms. U. 1688/A, Ms. U. 1690, Ms. U. 1691, Ms. U. 1695, Ms. U. 1696, Ms. U. 1697, Ms. U. 1698/A, Ms. U. 1723, Ms. U. 1737, Ms. U. 1910, Ms. U. 2042, Ms. U. 2159; MUEKvGyLt. Emlék-könyv a kolozsvári...; magántulajdon: Filep Elek könyvtárának lajstroma; Teleki-Bolyai Könyvtár [TBK] Ms. 352, Ms. 451, Ms. 452, Ms. 453, Ms. 715. Emellett az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárát a mai könyvállomány vizsgálatával próbáltam meg rekonstruálni. Az esetlegességet fokozza, hogy melyek azok a jegyzékek, amik az én látókörömbé kerültek és így áttekintetem őket. Ide tartoznak a véletlenszerűen a kolozsvári unitárius levéltárban hagyott jegyzékek, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban és a Kolozs megyei Állami Levéltárban található unitárius iratok, a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár könyvállományának engem érdeklő része és az Országos Széchenyi Könyvtár megfelelő anyagai. Hiányoznak tehát a református és katolikus jegyzékek (ha léteznek) és a különböző, nem felekezetekhez kötődő falusi vagy városi olvasóegyletek jegyzékei (amennyiben fennmaradtak és ki deríthető, hogy hol vannak).

¹⁰⁷ Ács Károly köteté (*Virágok a román népköltészet mezejéről*, 1858) megvolt a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában. (Ld. KvAKt. Ms. U. 1679.)

¹⁰⁸ Kriza János könyvtárának, ha létezett is lajstroma, az eddig nem került elő, ahogyan a könyvtár létre, nagyságára, tartalmára történő bármilyen utalás sem. Feltehető azonban, hogy a könyvtár nem lehetett különösebben nagy és halála után a gyermekei örökölték, ezért arról feljegyzés majdnem biztosan nem fog előkerülni. A legtöbb fennmaradt könyvlajstrom akkor keletkezett, amikor az illető személyek a kollégiumi könyvtárra hagyták a könyvtárukat (akár még életükben, mint például Brassai Sámuel).

azonban bizonyos, hogy sem saját feljegyzései, sem a könyvlajstromok adatai nem támasztják ezt alá.

Az utolsó problematikusnak tekinthető elem: a történeti szövegekkel való szabad bánásmód kérdése. Ahogy korábban láttuk, Olosz Katalin a balladaszövegek kapcsán finoman már jelezte Faragó József szövegközlési eljárásának elfogadhatatlanságát. A következőkben Faragó József egy fiatalkori, 1944-ben publikált szövegét vizsgálom meg közelebbről. Az írás alapvetően forrásközlés,¹⁰⁹ Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* címmel 1844-ben megjelent útinaplójából ad közre részleteket. Faragó közlésének kiindulópontja az, hogy megtalálta az 1844-es mű cenzúrázott kéziratát, és most ezekkel a cenzúrázott részletekkel kiegészítve közöl néhány részt a munkából. Ha azonban összevetjük a Faragó által jelzett kéziratot (aminek autográf volta nem bizonyított¹¹⁰) és Faragó 1944-es *Erdély Helikon*-beli közlését, akkor a következőket állapíthatjuk meg: 1. a 19. századi kézirat helyesírását Faragó a 20. századi helyesíráshoz igazította (ezt előre jelezte), 2. az eredeti központosítást megváltoztatta, 3. jelzés nélkül szűrt be és hagyott ki szavakat (a mondat értelme bizonyos esetekben ettől nem változott, máskor azonban a szöveg is kissé más értelmet nyert ezáltal), 4. a szöveget címadással tagolta, ezek a címek az eredeti szövegben nem léteztek, 5. azt a látszatot keltette, hogy egy az egyben emelt át egy nagyobb részletet a kéziratból, holott valójában ezek innen-onnan (az időben is ugrálva) vett részletek, amelyeket Faragó rendezett egymás mellé, tehát az általa közölt szöveg így, ebben a formában soha nem létezett 6. a legkülönösebb pedig, hogy a több oldalas szövegközlésében alig van 2-3 olyan sor, ami valóban az áthúzott (cenzúrázott?¹¹¹) szöveget tartalmazná, a

¹⁰⁹ A négy oldalas közlésből egy oldal Faragó saját és három oldal Ürmösi szövege.

¹¹⁰ A kézitról nem tudom teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az Ürmösi Sándor autográf írása-e. A kézirat a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, jelzete: Ms. C. 337.

¹¹¹ Faragó József egyértelműen a cenzor munkájának titulálja a kihúzásokat. (Ld. Faragó J. 1944, 1945.) Szilágyi Márton más, általa vizsgált cenzúrázott kéziratok alapján úgy véli, hogy azért kétséges ennek a kéziratnak a cenzúrázott volta, mivel – tapasztalata szerint – nem tollal dolgozik és nem célja a szöveg olvashatatlanná tétele. (Szilágyi Mártonnak ezúton is köszönöm a szöveghez fűzött építő javaslatait.) Mivel azonban az erdélyi 1840-es évekbeli könyvcenzúra működését még senki sem tárta fel, ezért ezt a kérdést egyelőre kénytelenek vagyunk nyitva hagyni. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy a *Remény* harmadik kötetének cenzúrapéldánya kapcsán Faragó említi és idézi a cenzor bejegyzését és kézjelét is, ami ezen a kézíraton nincsen meg. Vö. Faragó J. 1945. 39. Szintén kérdésessé teszi a kézirat cenzúrázott voltát, hogy Jakab Elek cikkében idézve a cenzúra-

közlés legnagyobb részét olyan szöveg alkotja, amely már az 1844-ben megjelent könyvben is benne volt, így a közlés valamelyest okafogyottá¹¹² vált és talán a jó filológus Faragóról korábban létező képet is elbizonytalanította.

Keszeg Vilmos a következőket mondta Faragó József sírjánál: „a mai naptól kezdve az ő biográfiája és életének műve lett a kutatás tárgyává. E kutatások segíthetnek hozzá egy korszak tudományos életének, tudós társadalmának, e társadalom hangulatának megismeréséhez és megértéséhez.”¹¹³ Úgy vélem, az eddig feltárt adatok is azt mutatják, hogy a korábban meghonosodott Faragó-kép módosításra szorul, de valódi újraértékelése csak a teljes korszak tudománytörténetének újragondolásával, forrásainak feltárásával¹¹⁴ valósulhat meg.

rendeletet, kötelezőként említi, hogy „a Revisor maga kezével írja rá a kézira az »Imprimatur«-t” (Jakab E. 1881. 257.). Ez pedig erről a kéziratról hiányzik.

¹¹² Itt csupán azt szeretném röviden jelezni, hogy ha Faragó József alaposabban szemügyre vette volna a cenzúrázott szövegrészeket, és nem csupán egy minden alapot nélkülöző, tudományosnak ható, de valójában ismeretterjesztőnek is alig tekinthető publikáció létrehozása lett volna a célja, akkor megláthatott volna egy, a korabeli bukaresti magyarok közötti konfliktust, amelyben Ürmösi Sándor is munkájával határozottan állást foglalt. Ez a háttérben kitapintható helyzet önmagában is megkérdőjelezi, hogy a cenzor valódi, hivatalos cenzor lett volna, mivel a kihúzott (és többségében meg nem jelent) részek az akkori bukaresti református lelkészre, Sükei Imrere vonatkozó dehonesztáló megjegyzések voltak.

¹¹³ Keszeg V. 2005. 109.

¹¹⁴ Ahhoz, hogy Faragó Józsefről, az ő tudománytörténeti helyéről, az őt körülvevő szociokulturális kontextusról teljesebb képet nyerhessünk, fontos lenne megvizsgálni például korszakbeli levelezéseket, feljegyzéseket, visszaemlékezéseket is. Könczei Ádám hagyatékát lánya, Könczei Csilla örzi Kolozsváron, diákok rendezték, az anyag kutatható. (Könczei Csillának ezúton is köszönöm az édesapja hagyatékával kapcsolatos adatait.) Dr. Kós Károly hagyatéka (köztük rengeteg feljegyzés, reflexiók az adott korszakra) az Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai kéziratárában található, Bárdi Nándor rendezte, kutatható. Gunda Béla (Faragó József kolozsvári tanára, pártfogója és élete végéig barátja) levelezése az MTAK Kéziratárában található. Ezekből leginkább az 1980-as, 1990-es évek idősebb néprajzos nemzedékének hangulatát lehet letapogatni. (Gunda Béla levelei Faragó Józsefnek: MTAKK Ms. 5324/593–640; Faragó József levelei Gunda Bélának: MTAKK Ms. 2337/30–57.) Kovács Ágnes és Faragó József levélváltása (vagy ennek egy része) az MTA BTK NKI-ében található, Kovács Ágnes hagyatékában. (A következő leveleket sikerült megtalálni, amiért Czövek Judit segítségét ezúton is köszönöm. Kovács Ágnes Faragó Józsefnek, 1968. aug. 14. [jelzete: 1438. 7.], 1969. febr. 26. [1380. 14–17.], 1978. jan. 4. [3218. 52.]; Faragó József Kovács Ágnesnek, 1967. ápr. 11. [1438. 126–126v.], 1968. júl. 5. [1438. 8–8v.], 1977. dec. 20. [3218. 51.]) Ahogy Könczei Ádám esetében látható, a szekus dossziék sokszor a folklorisztikai tevékenységét is dokumentálták a megfigyelt személynek. Így ezek kikérését és felhasználását sem látom megkerülhető feladatnak. Faragó József dosszi-

Irodalom

ALBERT Ernő

2012–2013 Faragó József (1922–2004) *Acta Siculica* 581–597. [http://www.szm.ro/acta2012/581_598_albert.pdf letöltés dátuma: 2015. október 5.]

ANTAL Árpád

1979 [Ism.] Faragó József, Balladák földjén. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 587 l. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXIII. (1) 111–114.

2007 A történesek színe és visszája – Antal Árpád irodalomtörténéssel Tán-
czos Vilmos beszélget. In: MIRK Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transyl-
vanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda,
509–621. [Első megjelenés: *Székelyföld* 2003. VII. (6) 43–74, (7) 27–58, (8)
29–62, (9) 31–60.]

BALOGH Edgár

1965 Hármas Kriza-kép. *Igaz Szó* XIII. (8) 292–295.

BORBÁTH Károly

1974 Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In: MOLNÁR
István – BUCUR, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfor-
dulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemé-
nyek 1971 októberében*. Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési
Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc-Csíkszereda, 445–
454.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj páva röpj. Magyar népballadák és balladás dalok*. Szépirodalmi
Könyvkiadó, Budapest.

CSETRI Elek

2004 Faragó József ravatalánál. *Erdélyi Múzeum* LXVI. (3–4) 151–152.

EGYED Emese

2011 Antal Árpád emlékezete (1925–2010) *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 189–
191.

FÁBIÁN Imre

2002 „Fogom a kezét.” Üzenet Faragó Józsefnek. In: DEÁKY Zita (szerk.): *Ün-
nepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. (A Néprajzi Látóhatár kiskönyv-
tára, 8.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 6.

FARAGÓ József

éjának kikérése folyamatban van. (Bárdi Nándornak ezúton is köszönöm az ügymenetre
vonatkozó információit.)

- 1943a Ismeretlen Kriza-életrajzok. *Ethnographia* LIV. (2) 235–247.
- 1943b Nyolcvanéves a Vadrózsák. *Pásztortűz* XXIX. (12) 532–536.
- 1944 Ürmösy Sándor Bukarestben. *Erdélyi Helikon* XVII. (1) 45–48. [http://documente.bcuccluj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyhelikon/pdf/BCUCLUJ_FP_247244_1944_017_001_p_400.pdf letöltés ideje: 2015. március 8.]
- 1945 A Remény harmadik kötetének kézirata. *Erdélyi Múzeum* L. (1–2) 37–45. [http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/27364/EM_1945_1-2_004_Farago_Jozsef-A_Remeny_harmadik_kotetenek.pdf?sequence=1 letöltés ideje: 2015. április 11.]
- 1955a *A szegény ember vására. Székely népmesék.* Szerkesztette és az utószót írta FARAGÓ József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- 1955b Kriza János, a „Vadrózsák” szerkesztője. *Utunk* X. (13) 2.
- 1959 Kriza János adatgyűjtése Darwin részére. *Korunk* XVIII. (11) 1664–1665.
- 1963 Kriza János anyagi küzdelmei a Vadrózsákért. *Igaz Szó* XI. (12) 915–921.
- 1965 Kriza János és a Vadrózsák. In: ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila: *Kriza János. Három tanulmány.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 67–201.
- 1967a Lőrinczi Elek árkos népmesegyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. (1) 49–60.
- 1967b A mesegyűjtő Ősz János. *Igaz Szó* XV. (8) 215–223.
- 1969 A mesegyűjtő Ősz János. In: *Az élet vize. Kisküküllő-völgyi népmesék.* Ősz János gyűjteményéből válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 153–161.
- 1971a Kriza János és a Vadrózsák. In: ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila: *Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya.* Második, átdolgozott kiadás. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.
- 1971b Kriza öröksége. *Fáklya* XXVI. (175) 3.
- 1973 *Gyönyörű Bán Kata. Régi magyar népballadák.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- 1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a Vadrózsák számára. In: MOLNÁR István – BUCUR, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében.* Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc-Csíkszereda, 431–444.

- 1975a Kriza János és a Vadrózsák. In: KRIZA János: *Vadrózsák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–31.
- 1975b Kriza János. *Művelődés* XXVIII. (3) 49–52.
- 1977a A Vadrózsák balladáinak szövegűsége. *Művelődés* XXX. (2) 18–21.
- 1977b Kriza János székely balladagyűjtése. In: Uő: *Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 41–79.
- 1991 A néprajz jegyében. Egy balladakutató hitvallása. Látogatóban dr. Faragó Józsefnél, az MTA tiszteletbeli tagjánál. Kérdezett Miklós László. *Romániai Magyar Szó* III. (375–376) Szabad szombat melléklet a–b.
- 1995 „...tudományos pályámon nem érzem magam hivatottnak a nyilvános politikai szereplésre.” Faragó József beszélgetése Balázs Sándorral 1–2. *A Hét* XXVI. (37) 3–4, (38) 3–4.
- 2002a Kriza János és a Vadrózsák. In: KRIZA János: *Vadrózsák*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 5–27.
- 2002b Találkozásaim Kriza Jánossal. *Keresztény Magvető* CVIII. (2–3) 237–240.
- 2003 Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 75–79.
- 2007 „A hivatásom ezerszer több egyetlen ember boldogságánál” – Faragó József folklórkutatóval Mirk Szidónia-Kata beszélget. In: MIRK Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 303–314.
- HECSER László
- 2011 Meglesett élet. *Unitárius Közlöny* XXI. (2) 16.
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.)
- 2006 *Kallós Zoltán 80 éves*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- JAKAB Elek
- 1881 A censura története Erdélyben. *Figyelő* X. 161–182, 253–273, 333–356.
- KERTÉSZ Botond
- 2008 *Székács József püspök visszaemlékezései*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a névmagyarázatok készítette és a bevezető tanulmányt írta KERTÉSZ Botond. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
- 2005 Faragó József (Brassó, 1922. február 2. – Kolozsvár, 2004. október 22.) *Néprajzi Hírek* XXXIV. (3–4) 108–109.
- KOVÁCS Ágnes
- 1966 [Ism.] Antal-Faragó-Szabó: Kriza János. (Három tanulmány.) Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1965. 298. *Ethnographia* LXXVII. (1) 143–146.

KOVÁCS Lajos

1975 Emlékezés Kriza János püspökre, halálának 100. évfordulóján. *Keresztény Magvető* LXXXI. (2–3) 93–106.

KÖNCZEI Ádám

1967 Ősz János népköltészeti hagyatéka. *Utunk* XXII. (8) 2.

1968 Egy elrajzolt pályakép (Ősz János). *Igaz Szó* XVI. (2) 271–275.

1969 Krizáról a Vadrózsák nélkül? *Művelődés* XXII. (11) 23–25.

KÖNCZEI Csilla

é. n. szekus blogja: <http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro/>

KRIZA János

1956 *Székely Népköltési Gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékból. A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

NAGY Olga

1995 *Pályakép fénnel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2010 *Vallomások*. Noran Könyvesház Kft., Budapest, 2010. Szerkesztette: KESZEG Vilmos. (Luna könyvek)

NAGY Ramóna

2014 Faragó József folklorisztikai munkássága. *Első Század* XIII. (3) 95–120. [http://epa.oszk.hu/01600/01639/00013/pdf/EPA01639_első_szazad_2014_osz_095-120.pdf, letöltés dátuma: 2016. 01. 12.]

OLOSZ Katalin

2006 Utószó. In: *Régi erdélyi népballadák*. Összesítő válogatás FARAGÓ József és OLOSZ Katalin gondozásában, bevezető tanulmánnyal, utószóval és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 218–226.

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely, 15–129.

2011 „A fiataloknak is csak ajánlani tudom, hogy ne higgyenek egyik nagy tekintélynek sem. Nézzék meg, nézzenek utána!” A „levéltárakkal megáldott” Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos, tanszékvezető egyetemi tanár.

Etnoszkóp I. (1) 139–164. [<https://docs.google.com/file/d/0B4XpkZmal1QQdUtv0EzcHZUQ3lITXMzWVNiY2h5UQ/edit>, letöltés dátuma: 2016. 01. 12.]

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2004 Faragó József. *Magyar Tudomány* Új folyam IL. (12) 1429–1430. [<http://www.matud.iif.hu/04dec/16.html> letöltés dátuma: 2015. október 5.]

RÁDULY János

2002 Egy folklórtanulmány születése és pályafutása. Faragó József levélváltásai Ráduly Jánossal. In: DEÁKY Zita (szerk): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. (A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára, 8.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 342–353.

SZABÓ Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely.

SZAKÁL Anna

2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi SZAKÁL Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6; Kriza Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

SZÉCSI Antal

2008 „...Maga-felejtő sorsunk halk tudója...” *Borbáth Károly élete és munkássága*. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

VITA Zsigmond

1955 Népköltészetünk első gyűjtői. *Igaz Szó* III. (8) 108–111.

VOIGT Vilmos

1982 Faragó József 60 éves. *Artes Populares* (8) 10–25.

1992 Lehet-e klasszikussá érlelődni? Faragó József hetvenéves. *Néprajzi Hírek* XXIV. (1–2) 133–135.

2003 Ami bennünket összekapcsol. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 7–9.

2005 Faragó József emlékére. Voigt Vilmostal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének igazgatójával beszélget Máté György. *Honismeret* XXXIII. (2) 64–66.

Nyomtatott források

- A Maros-bogáti Olvasó-Egylet Könyvlajstroma. Nyomtatja Imreh Sándor az ev. ref. főtan. gyorsajtóján, Maros-Vásárhelyt, 1872.
- Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János (Márcinkievics Márcell) kölcsönkönyvtárának Kolozsvártt bel-középutcza 456-dik szám. Az Ev. ref. Főtanoda Bet. Stein Jánosnál, Kolozsvárt, 1872.
- A nagyszebeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma. Filtsch S. (Krafft V.) nyomdájából, Nagy-Szeben, 1872.

Kéziratos források

HARGITA MEGYEI ÁLLAMI LEVÉLTÁR [HGMÁLT.]

- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 6. Catalogus Librorum [A vásárolt könyvek katalógusa] 1798–1869.
- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 16. A Sz. Kereszturi Unitarium Gymnasiumbéli Olvasó Társaság Könyv-lajstroma. Hozzá ragasztott a végén egy kép- és irománylajstrom. 1837^k évtől kezdve.

KOLOZSVÁRI AKADÉMIAI KÖNYVTÁR [KVAKT.]

- Ms.C. 337. Az Elbujdosott Magyarok Oláh Országban Utazása után írta Ūrmösy Sándor 1844.
- Ms. U. 647. Kolozsvári unitárius tanár Simén Domokos könyvtárának betűsoros jegyzéke. Kolozsvárt, 1874.
- Ms. U. 785/D. Bölöni Farkas Sándor könyvei laistroma, 1830.
- Ms. U. 915. Könyvek Laistroma Sebes Pálé. [folytatásában a torockói iskolába beiratkozottak névsora található: 1812–1843.]
- Ms. U. 1144. Számolat-könyv, a néhai Bölöni Farkas Sándor által a helybeli nemes Unitaria Fő Oskolának hagyott Könyvtárba Özv. Barráné és Stein kereskésök által kiszolgáltatandó könyvekről az 1845dik évtől kezdve.
- Ms. U. 1320. Könyvtári Laistrom Jakab Elek magánkönyvtáráról, 1876.
- Ms. U. 1322/II. Néhai Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leirt, s ezután folytatandó Laistroma I.
- Ms. U. 1324/B-1. Az Unitarium Coll. Olvasó-Egylet könyveinek lajstroma, 1850–61.
- Ms. U. 1324/B-2. Az Unitarium Collegiumbéli Olvasó-Egyesület könyv-laistroma I. 1874-től.
- Ms. U. 1369. Simén Domokos könyvtárának leltára, mely lemásoltatott a közgyűző által készített eredeti szövegből, 1883. jun.

- Ms. U. 1395/A. Derzsi Károly: Könyveim Lajstroma. London, 1874. Torda, 1880.
- Ms. U. 1397. Végh Mihály verses másolatai és könyveinek lajstroma, 1880.
- Ms. U. 1424. A tordai állami polg. fiúiskola ifjúsági könyvtárának Czímtára 1881/82-ben.
- Ms. U. 1531. Betűrendes kimutatás a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában lévő könyvek állapotáról.
- Ms. U. 1608. A kolozsvári unitárius főgymnasium tanári könyvtárának lajstroma.
- Ms. U. 1666. Br. Kemény József kéziratgyűjteményének és könyveinek összeírása. [1855 körül]
- Ms. U. 1678/I. Könyvtári egyetemes lajstrom (KUK, 1868–78.)
- Ms. U. 1678/II. Adományok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1868-tól.
- Ms. U. 1679. Vegyes Könyvtár Betűsoros Lajstroma (KUK).
- Ms. U. 1688/A. Bölöni Farkas Sándor könyvtárának betűsoros lajstroma. Közepső szoba 16.tól új jegyzetelt tékákbán.
- Ms. U. 1690. A Gedő könyvtár betűsoros lajstroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1691. H. sz. mártóni Gedő József úr által az unitariusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek lajstroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1695. Nagyajtai Kovács István könyvtárának Betűsoros Lajstroma. Készítette Ferencz József könyvtárnok 1874. július hóban.
- Ms. U. 1696. Dr. Joo István által hagyományozott könyvek lajstroma. Készítette: Benczédi Gergely, 1882.
- Ms. U. 1697. Brassai Sámuel Könyvtárának Betűsoros lajstroma.
- Ms. U. 1698/A. A Brassai Sámuel-féle könyvtár betűsoros lajstroma.
- Ms. U. 1723. A Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára Könyv-kiadási Napló 1858–1898.
- Ms. U. 1737. Dr. Bartók István által az unitár. Collégiumnak hagyományozott könyvtár lajstroma, 1889.
- Ms. U. 1910. Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke.
- Ms. U. 2042. A Székely-Keresztúri és a tordai Unitárius Gimnázium könyvtárainak lajstroma, 1856–65.
- Ms. U. 2159. Néhai Sebes Pál könyveinek lajstroma

MAGÁNTULAJDON

Filep Elek könyvtárának lajstroma (Filep Antal tulajdona, Budapest)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA, KÉZIRATTÁR [MTAKK]

Irod. 4-r. 409/IV. Kriza János népköltészeti gyűjteménye

K 892 Kézirattári kiadókönyv 1943–44, 1947–1952. febr.

K 899 A Könyvtár olvasótermét használó kutatók nyilvántartó könyve. 1936. szept. 1. – 1944. ápr. 3.

MAGYAR UNITÁRIUS EGYHÁZ KOLOZSVÁRI GYŰJTŐLEVÉLTÁRA [MUEKvGYLT.]

Emlék-könyv a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába 1860-óta ajándékozott, beküldetett és vett könyvek s egyéb tárgyak Lajstroma. (Egy pótlékkal.)

Készítette: Buzogány Áron, könyvtárnok. 19. polc

NÉPRAJZI MÚZEUM, ETNOLÓGIAI ARCHÍVUM [NM EA]

EA 3652 Gálfi Sándor: Húsvéti öntöző mondóka, ballada.

TELEKI–BOLYAI KÖNYVTÁR [TBK]

Ms. 352. A Székely-Keresztúri unitárius gymnasium részére Jakab Elektől vásárolt könyvtár lajstroma.

Ms. 451. A marosvásárhelyi Református Kollégium betűrendes lajstroma, 1872.

Ms. 452. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola Könyvtárának Betűrendes lajstroma, 1861.

Ms. 453. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola könyvtára újabb gyarapodásai, 1872.

Ms. 715. A Sz. Kereszturi Olv. Egylet teljes számú Könyv-lajstroma, é. n. [1860-as évek].